

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота
на тему
Голокост на території генерал-комісаріату «Волинь-Поділля»
в 1941-1943рр.

Виконала:
студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”
Пскова Анастасія Іллясівна
Науковий керівник
Керівник – доктор історичних наук,
доцент
Смирнов Андрій Іванович
Рецензент – кандидат історичних наук,
доцент
Шишкін Іван Геннадійович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 жовтня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В ГЕНЕРАЛ-КОМІСАРИАТІ «ВОЛИНЬ ПОДІЛЛЯ».....	7
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ.....	22
РОЗДІЛ 3. ЄВРЕЙСЬКИЙ ОПІР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ.....	46
РОЗДІЛ 4. ПОРЯТУНОК ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ ЖИТЕЛЯМИ КРАЮ.....	58
ВИСНОВОК.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах подальшого утвердження незалежної Української держави та національно-культурного відродження українського народу помітним явищем залишається неослабний інтерес до його історичної спадщини, яка гідно репрезентує події національної історії. У цих обох складниках часто шукаємо ключ для розв'язання тих чи інших сучасних проблем. Одним з пріоритетних напрямів історичних досліджень на теперішньому етапі розвитку вітчизняної науки є вивчення – на тлі дослідження минувшини окремих регіонів, населених пунктів України – наявної тут історичного дослідження Голокосту.

Питання персоніфікації історії, вивчення життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини видатних діячів стали одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Біографічні праці зараз відіграють все більш важливу роль. Увагу вчених привертають, насамперед, імена українських діячів, біографії яких у роки панування тоталітарного режиму на українських землях були підроблені або навіть вилучені з наукового та громадського обігу.

Голокост став значним викликом, перевіркою на здатність втілити її в умовах тривалої війни, економічних та соціальних потрясінь, дискримінації мільйонів населення Європи, ризику для життя учасників порятунку.

Звернення знову і знову дослідників і публіцистів, громадських діячів і політиків до трагедії знищення мільйонів євреїв Європи в роки нацистської окупації надзвичайно важливо сьогодні повсюдно і особливо в нашій країні, де ця тема довгі роки залишалася в забутті. Масове винищення єврейського населення в Радянському Союзі в роки Великої Вітчизняної війни досі залишається одним з небагатьох малодосліджених сюжетів історіографії теми. Недоступність архівних джерел та ідеологічні причини не дозволяли вітчизняним і зарубіжним дослідникам розглядати цю проблему комплексно.

Історія вивчення теми. Дослідження політики Голокосту, яка проводилася нацистською Німеччиною на теренах окупованої України, набуло

актуалізації, а згодом і науково оформлення лише в 90-х рр. ХХ ст. В українській історії Голокосту можна умовно виділити три основні періоди: перший (1991-1995 рр.) – пов'язаний з першими ідеологічно незаангажованими працями з історії Голокосту, здебільшого регіонального характеру; другий період (1996- 2000 рр.) характеризується виходом значної кількості публікацій різноманітного характеру; третій період (від 2000 р. до сьогодні) позначений активізацією досліджень з історії Голокосту в Україні, коли стає ширшою джерельна база досліджень, з'являються узагальнюючі праці з проблеми. Однак, незважаючи на досить короткий термін, маємо великий доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників у цій тематиці. Значна кількість публікацій викликала й появу специфічних історіографічних робіт, пріоритетною темою яких є вивчення отриманих результатів, розгляд перспектив майбутніх досліджень.

Закордонна історіографія представлена науковцями Ізраїлю, США, країн Західної Європи, пострадянських країн. Сучасні дослідники звертали увагу на методи, етапи вирішення «єврейського питання», опір євреїв нацизму, антисемітизм (К. Беркгоф), ставлення радянської та нацистської влади до євреїв (Т. Снайдер). Важливою для дослідження стала праця В. Лауер в якій висвітлено нацистську окупацію у Житомирському регіоні, хоча має загальну назву «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні». Одним із найбільш ґрунтовних досліджень закордонної історіографії визнано видання Ш. Спектора про життя волинських євреїв до, під час та після Голокосту.

Варто зазначити про недостатність уваги науковців до вивчення Голокосту у досліджуваному регіоні. Гон М. та Михальчук Р. приділили найбільшу увагу дослідженню Голокосту на території Західної України, та особливості українсько-єврейських взаємин в даний період часу. Знищення та порятунків євреїв, обмеження їхніх прав, пропаганду антисемітизму, протистояння та опір ґрунтовно розглядали також Я. Грицак, С. Єлисаветський, Ж. Ковба, К. Кіндрат, О. Круглов, О. Лисенко, А. Подольський, М. Тяглий та ін..

Джерельна база. Матеріали архівних та бібліотечних колекцій також складають важливу частину корпусу джерел, але мають більше значення для вирішення окремих проблем дослідження. Те саме можна сказати про опубліковані документи. Комплексне використання цих джерел сприяло побудові цілісного уявлення про Голокост на території генерал-комісаріату «Волинь-Поділля». Виявлення нових матеріалів у вітчизняних та особливо закордонних архівах може виправити низку суджень та тверджень цього дослідження, тому воно відображає лише певний етап у вивченні зазначеної проблеми.

Опубліковані джерела представлені збірниками документів, свідченнями очевидців, періодикою. У роботі використано збірники документів радянського періоду, збірники документів, опубліковані в період незалежності України та за кордоном. Найбільш значущими серед збірок архівних документів і матеріалів стали видання, підготовлені, М.Гоном, О.Кругловим. Єдиний збірник документів, присвячений геноциду євреїв Рівненщини, упорядковано М. Гоном.

В багатьох регіонах України започатковано видання «Книг Пам'яті», в яких подаються короткі відомості про загиблих і тих, хто пережив Голокост, їх фотографії та спогади. Зокрема, розвитку джерельної бази сприяє створення в нашій країні спеціалізованих наукових осередків таких як Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро), Український центру вивчення Голокосту (Київ), Регіонального центру вивчення Голокосту (Львів), Харківського освітнього центру «Голокост» та ін. Таким чином, джерельна база є досить репрезентативною, багатогранною та багатовидовою.

Враховуючи наукове, теоретичне та практичне значення теми, виходячи з необхідності її подальшого об'єктивного висвітлення, спираючись на певні документальні матеріали, залучивши узагальнюючі та спеціальні наукові праці, авторка поставила за мету дослідити Голокост на території генерал-комісаріату «Волинь-Поділля» у 1941-1943 роках.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

- охарактеризувати встановлення нацистського окупаційного режиму в генерал комісаріаті «Волинь-Поділля»;

- з'ясувати особливості реалізації політики Голокосту;

- визначити особливості єврейського опору та його наслідки;

- розкрити порятунок жертв Голокосту жителями краю;

Об'єкт дослідження – нацистський окупаційний режим у генеральній окрузі «Волинь-Поділля».

Предметом дослідження є Голокост у генеральній окрузі «Волинь-Поділля» в 1941-1943 рр.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа 1941 рік – початок окупації української території та введення Голокосту, верхня межа кінець 1943 року – єврейський опір та його результат в подальшому.

Географія дослідження. «Волинь-Поділля» (м. Луцьк, Рівненська область, Волинська область, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) область).

Вирішення дослідницьких завдань і розкриття теми здійснювалося на основі застосування **основних методологічних засад наукового пізнання** – принципів об'єктивності, історизму, методів аналітичної і синтетичної критики джерел і наукової літератури, інших загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. В усій сукупності це стало важливим механізмом для досягнення поставленої у роботі мети. Огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснювався насамперед за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Структура дослідження складає вступ, чотири розділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В ГЕНЕРАЛ-КОМІСАРИАТІ «ВОЛИНЬ ПОДІЛЛЯ»

Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні бере свій початок з 17 липня 1941 року, в цей час на окупованих східних територіях А. Гітлер утворює Міністерство окупованих східних областей. Починаючи з 20 серпня 1941 року з частини захоплених українських територій утворюється рейхскомісаріат «Україна». До його складу входили шість генеральних округів: «Волинь- Поділля», Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ та Крим.

Історіографічних праць, що безпосередньо стосуються дослідження діяльності встановлення нацистського окупаційного режиму в генерал-комісаріаті «Волинь-Поділля» має окремі аспекти, що висвітлено в історіографічних розділах дисертацій та вступних частинах до монографій і підручників та наукових статтях.

Проведений аналіз стану історичного дослідження нацистського окупаційного періоду на теренах України у вітчизняній науковій літературі дав змогу розподілити їх на такі історіографічні групи:

- 1) роботи, у яких історики крізь призму політики радянзації західноукраїнських земель розкривали питання Другої Світової Війни;
- 2) праці, у яких «Волинь-Поділля» була окремим предметом дослідження;
- 3) дослідження за певними напрямками;
- 4) персоналії жертв Другої Світової Війни;
- 5) публікації архівних документів та матеріалів.

У сучасній вітчизняній історіографії, присвяченій нацистському окупаційному режимові, представлений ще один напрям, пов'язаний із дослідженням тогочасного адміністративного апарату. Це важливо, адже від отримання знання про конкретний управлінський інструментарій, на основі якого і здійснювалася окупаційна політика, залежить об'єктивність проведених

досліджень. Це – перспективний напрям, оскільки до цього часу інформація про нацистський окупаційний апарат влади мала загальний характер. Названі проблеми розглянуто О. Лисенком, О. Гончаренком та М. Куницьким у монографії «Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр». У тексті проаналізовано порядок створення та функціонування німецьких і місцевих інституцій РКУ, їх службова компетенція та повноваження, кадрове забезпечення, система адміністративно–територіального устрою в її статичних та динамічних проявах, досліджені юридичні й правові механізми та засоби впливу німецької окупаційної адміністрації на місцеве населення у сфері соціальних відносин. Знайшлося тут місце і для детальних характеристик нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалася окупаційна політика, а також судових механізмів врегулювання повсякденного життя місцевого населення¹.

Нацистський окупаційний режим – це суворо централізована, субординована система органів та установ військової й цивільної адміністрацій, які реалізували на практиці завдання вищого політичного керівництва Третього рейху щодо захоплених територій².

Коваль М.В. досліджуючи окупаційний режим у своїх працях виділив наступні ключові проблеми колоніальному сприйнятті України та українців з боку гітлерівців; запровадженні рабсько-кріпосницького режиму; тотальному знищенні єврейського населення та військовополонених; економічному грабунку природних багатств, економіки та особистої власності українців; вивезенні та знищенні культурних надбань українського народу; доброчинності українців та їхньому порятунку «приречених» на голодну смерть і фізичне знищення; проблемі колаборації³.

Генеральна округа «Волинь-Поділля» охоплювала території Кам'янець-

¹ Лисенко О. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України. 151 с.

² Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. 89 с.

Подільської, Рівненської, Волинської, південні райони Пінської та Брестської областей (Республіка Білорусь), частину сучасних Тернопільської та Вінницької областей. Центром округи було обрано місто Рівне. Генерал-комісаром округи призначили обергрупенфюрера СА Е. Шене. Територія генеральної округи «Волинь-Поділля» зазнавала змін упродовж всього періоду окупації. Якщо в 1942 р. вона займала площу 77.035 км², то 1943 р. - вже 80507,99 км² і була найбільшою в рейхскомісаріаті «Україна» (рис.1.1.)⁴.

Рис.1.1. Райхскомісаріат Україна, 1 травня 1942 р.⁵

Волинь привертала увагу Берліна з декількох причин: багатонаціональний склад населення регіону; багаторічний конфлікт між двома основними групами населення – українцями та поляками; наявність значної єврейської громади, що сприяло активізації т. зв. пангерманського руху; значні сільськогосподарські ресурси краю; наявність німецької общини, яка проживала тут майже 100 років; невисокий рівень національної свідомості місцевого населення, що зумовлювалося історичними причинами⁶.

³ Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2018. 109-110 с.

⁴ Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній округі "Волинь-Поділля" (1941-1944 рр.): монографія. Хмельницький. 2012. 38с.

⁵ Венді Л. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 26 с.

⁶ Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія. Рівне: Азалія, 2005. 113 с.

За національним складом в окрузі домінували українці (3 млн 500 тис. осіб або 75%), поляків - 460 тис. (10,9%), євреїв - 330 тис. (7,8%), білорусів - 280 тис. (6,6%), росіян - 330 тис. (7,8%), німців - 3 тис. (0,07%)⁷.

Місцева окупаційна адміністративна структура складалась із генералкомісаріатів, гебітскомісаріатів, штадткомісаріатів, районних та сільських управ. Вибудовуючи структуру управління на захоплених територіях, нацистська влада опиралась на існуючу радянську модель, особливо в розрізі області⁸ Генеральні округи (генералбецирки) управлялися генералкомісарами, які очолювали виконавчу владу на місцях (генерал-комісаріати) і мали досить високі чини в СС, СА, належали до вищого партійного чиновництва чи займали раніше високі пости в адміністративному апараті Німеччини (рис.1.2.)⁹.

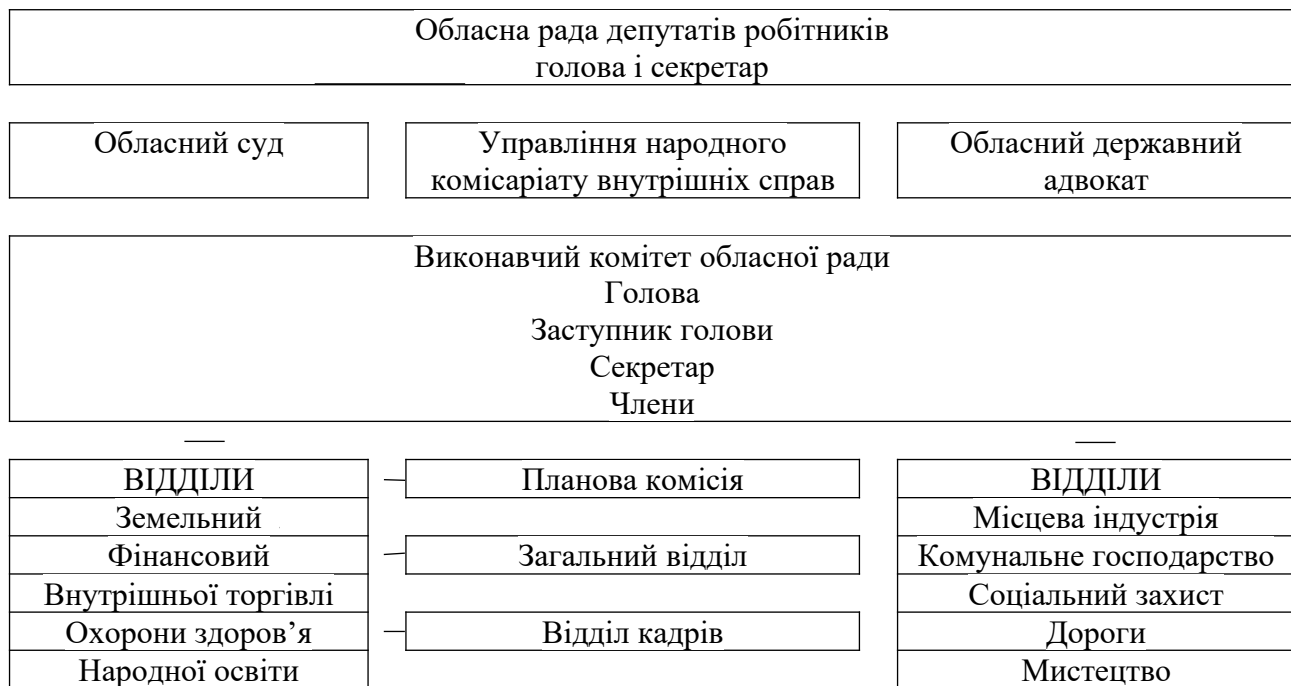
Рейхскомісар та генерал-комісари призначалися особисто фюрером. Гебітскомісари, штадткомісари та ортскомісари - А.Розенбергом, який очолював імперське міністерство у справах окупованих східних областей. У штаті рейхскомісаріату були: представник МЗС в якості радника із зовнішньополітичних питань, спеціальний начальник СС і поліції, чиновник державних залізниць і державної пошти, які постійно тримали зв'язок з транспортними та інформаційними установами командування збройних сил. Рейхскомісару було рекомендовано надавати генералкомісарам опубліковані розпорядження щодо загального керівництва окупованими територіями. Рейхскомісар повинен був планувати свою господарсько-політичну діяльність таким чином, щоб забезпечувати генеральних комісарів відповідними директивами і управляти згідно із загальнодержавною політикою¹⁰.

⁷ Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941-1944 рр.): монографія. Хмельницький. 2012. 39 с.

⁸ Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2018. 65 с.

⁹ Спудка І. М., Турчина Л.В. Система адміністрування як засіб реалізації планів нацистів на окупованій території. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 49. 42 с.

¹⁰ Так само. 42 с.

Рис.1.2. Структура обласного управління України ¹¹

Старий адміністративний поділ був збережений на районному та сільському рівнях. Усі ці заходи були здійснені з метою розчленування України. Перемалювавши свою карту по-своєму, нацисти намагалися ізолювати різні українські землі одна від одної.

У генеральній окрузі «Волинь-Поділля» на початку створення нараховувалося 26 гебітів, від 1 січня 1942 року через об'єднання Здолбунівський гебітскомісаріату з Рівненським кількість гебітів була 25 Гебітскомісаріатами управляли призначені рейхсміністром А. Розенбергом гебітскомісари, імена, посади і звання яких вдалося з'ясувати станом на 1942 р. (Додаток А)¹².

Термін генералкомісаріат походить від назви посади керівника генеральної округи – генералкомісар, а гебітскомісаріат – від назви посади

¹¹ Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2018. 234 с.

¹² Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941-1944 рр.): монографія. Хмельницький. 2012. 239 с

керівника округи – гебітскомісар¹³.

У структурі гебітскомісаріатів працювали різні відділи¹⁴:

1) головне бюро, до якого входив особовий стіл, господарський підвідділ, бухгалтерія та розрахунковий стіл;

2) політичний відділ у складі 8-ми підвідділів: політичного, загального управління, робітничого, медичного, ветеринарного, землемірного, фінансового, науки та мистецтва;

3) господарський у складі 9-ти підвідділів: політичного, загального управління, робочого, медичного, ветеринарного, землемірного, фінансового, науки і мистецтва та технічного (сюди входили підвідділи - технічний та руху.)

Наприклад, у структурі Луцького гебітскомісаріату нараховувався 41 співробітник, з них у канцелярії працювало - 5 осіб, адміністративному відділі - 5, фінансовому - 5, технічному - 10, охорони здоров'я - 8, народної освіти – 8 В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Залучались до праці і представники місцевого населення, які займали низові посади (секретарі, перекладачі, прибиральниці)¹⁵.

Як зазначає В. Лауер, у німців не було труднощів із пошуком українців для призначення на адміністративні посади. Щодня до міських урядів та сільських комендантів приходили місцеві з надією знайти роботу. Вони подавали власноруч написані заяви, що часто мали форму листів. У них детально описувалися страждання за правління радянської влади та відчайдушне бажання допомогти прогнати їх дітей¹⁶.

Нацисти ставили перед допоміжною українською адміністрацією такі завдання: наведення порядку на зайнятій території; відповідальна

¹³ Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2009. №19 (2). 118 с.

¹⁴ Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній округі "Волинь-Поділля" (1941-1944 рр.): монографія. Хмельницький. 2012. 40 с.

¹⁵ Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній округі "Волинь-Поділля" (1941-1944 рр.): монографія. Хмельницький. 2012. 40 с

¹⁶ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 74 с.

організація адміністративного апарату; виконання завдань щодо поставок дорайху; визначення та збір натуральних поставок і податків для власних потреб; створення системи місцевого третейського судочинства; розформування радянських установ; організація приватного промислового виробництва; постачання населення споживчими товарами; створення шкільної системи і організація культурного життя; організація обліку усієї наявної робочої сили; формування місцевої служби по будівництву; ведення інтенсивної пропаганди на користь Німеччини¹⁷.

Однією з перших вимог до місцевих керівників було зібрати детальну інформацію про етнічний склад населення та його політичні уподобання, зокрема, вказати на місцезнаходження євреїв, військовополонених та інших груп, проти яких була спрямована діяльність нацистів¹⁸.

Яскравим прикладом ставлення нацистів до українських урядовців є документ під назвою «Дванадцять заповідей для поведінки на Сході і поводження з росіянами» від 11 серпня 1941 р. Так, гітлерівським чиновникам у спілкуванні з представниками місцевої влади пропонувалося не пояснювати ті чи інші рішення, а лише вимагати, щоб накази неухильно виконувалися. Працівники місцевих органів влади мали бачити у представниках німецьких установ винятково своїх керівників¹⁹.

Поводження з місцевим населенням, у тому числі з чиновниками української допоміжної адміністрації, визначали також директиви «Політика та управління людьми на Україні» та «Інструкція для поводження з українським населенням». Зокрема, в останньому документі зазначалося, що «українці

¹⁷ Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія». 2017. 61 с.

¹⁸ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 72 с.

¹⁹ Мельнічук Л. Директивні розпорядження керівництва третього райху, рейхсміністерства східних окупованих територій та райхскомісаріату «Україна» щодо створення органів місцевого управління (1941–1944 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. 2013. № 1. С. 53

можуть допускатись до управління лише як радники, які не мають зв'язків з функціональними обов'язками політичної активності»²⁰.

Сама по собі служба в окупаційних структурах визначала досить високий, порівняно з іншими категоріями цивільного населення, соціальний статус тогочасних працівників органів місцевого управління. Вони виступали в якості своєрідних посередників між німецькою окупаційною владою та місцевим соціумом, адже за радянської доби вони були його членами й добре володіли знанням ситуації на місцях²¹.

Практично з самого початку вторгнення в СРСР гітлерівська Німеччина проводила на окупованих територіях свою власну політику, яка багатьма істориками помилково оцінюється як позитивна. Відкриття храмів нацисти використовували як ширму для залучення на свій бік якомога більших людських мас, в той же час активно втручаючись у внутрішні справи Церкви. Так, вони не тільки призначали на вищі церковні посади угодних собі ієрархів, а й контролювали діяльність простих сільських священиків аж до того, що рецензували зміст проповідей. Разом з цим, гітлерівці всіляко підтримували на підконтрольних територіях різні розколи, а в багатьох випадках виступали навіть їх ініціаторами.

Політику Третього Рейху щодо Церкви і релігії в Східній Європі дуже чітко висловив Розенберг, який в той час очолював Рейсхміністерство східних земель: «Ми повинні уникати того, щоб одна Церква задовольняла релігійні потреби великих районів, і кожне село повинне бути перетворена в незалежну секту. Якщо деякі села в результаті захочуть практикувати чорну магію, як це роблять негри або індіанці, ми не повинні нічого робити, щоб перешкодити їм.

²⁰ Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія». 2017. 62 с.

²¹ Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП НВЦ«Профі». 2014. 207 с.

Коротко кажучи, наша політика на широких просторах повинна полягати в заохоченні будь-якої і кожної форми роз'єднання і розколу».

У листі до Рейхскомісар Остланд і України нацистський ідеолог давав такі вказівки:

«1. Релігійним групам категорично забороняється займатися політикою.

2. Релігійні групи повинні бути розділені за ознаками національним і територіальним. При цьому національна ознака повинен особливо суворо дотримуватися при підборі очолення релігійних груп. Територіально ж релігійні об'єднання не повинні виходити за межі Генерал-бецірк, тобто приблизно, в застосуванні до Православної Церкви, за межі однієї єпархії.

3. Релігійні громади не повинні заважати діяльності окупаційної влади»²².

У період нацистської окупації України та зокрема Волині питання забезпечення Райху продовольством та іншою сільськогосподарською сировиною було ключовим. Саме на його вирішення й була спрямована увага німців в аграрному секторі шляхом експлуатації економічних, природних, матеріальних і людських ресурсів. Хоча тут у нацистському керівництві виявилися певні різнобіжності між А.Розенбергом, що очолював міністерство Райху для окупованих районів Сходу та керівником райхскомісаріату «Україна» Е.Кохом. Концептуальні підходи, які реалізувалися на практиці зводиться до двох позицій. З одного боку – позиція А.Розенберга, який виступав за прихильне ставлення окупаційної адміністрації до українців, з іншого – Е. Кох, який у своїх поглядах дотримувався жорсткої лінії на колонізацію та знищення «зайвих тубільців». Однак, дослідники наголошують, що це не були принципові розбіжності, а лише різне розуміння одного процесу колонізації, що супроводжувався й ускладнювався політичною боротьбою всередині верхівки Райху та змаганням за прихильність фюрера²³.

²² Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 430с.

²³ Курас Д. До питання про основи колоніальної політики Третього Райху на території України під час Другої світової війни. Травень 1945 року у науковому дискурсі,

Гітлер підтримав варіант організації сільськогосподарського виробництва на базі великих господарств. Він домінував не лише на початку, а й упродовж усієї окупації. Результатом економічного планування стала поява «Директив з керівництва економікою у нових окупованих східних областях»(так звана «Зелена папка» Г.Герінга), що містила виклад основних засад управління господарством у зайнятих районах СРСР²⁴.

Відразу після відступу Червоної армії з території Волині місцеве населення почало перерозподіляти землю, пасовища, захоплювати реманент та інше майно радянських колгоспів та радгоспів, прагнучи повністю відновити індивідуальні форми господарювання, які були притаманні до приєднання цих земель у склад СРСР. Однак з остаточним встановленням нацистської окупації і впровадженням окупаційної політики, головна мета якої була зробити українські землі основним постачальником продовольства такі дії місцевого населення були припинені. 9 липня 1941 р. вийшов наказ німецького командування де було вказано, що протягом 48 годин після опублікування усе колишнє майно радянських колгоспів, яке було в селян, мало бути передане до уповноважених німецьких органів влади. Більшість земель у період 1939-1941 років перейшло не до селян, а до держави (рис.1.2.)¹⁷

національній свідомості мета історичній пам'яті: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. 2015. 242 с.

²⁴ Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках: дис. док. філософії та док. наук. Національна академія внутрішніх справ. 2020. 113 с.

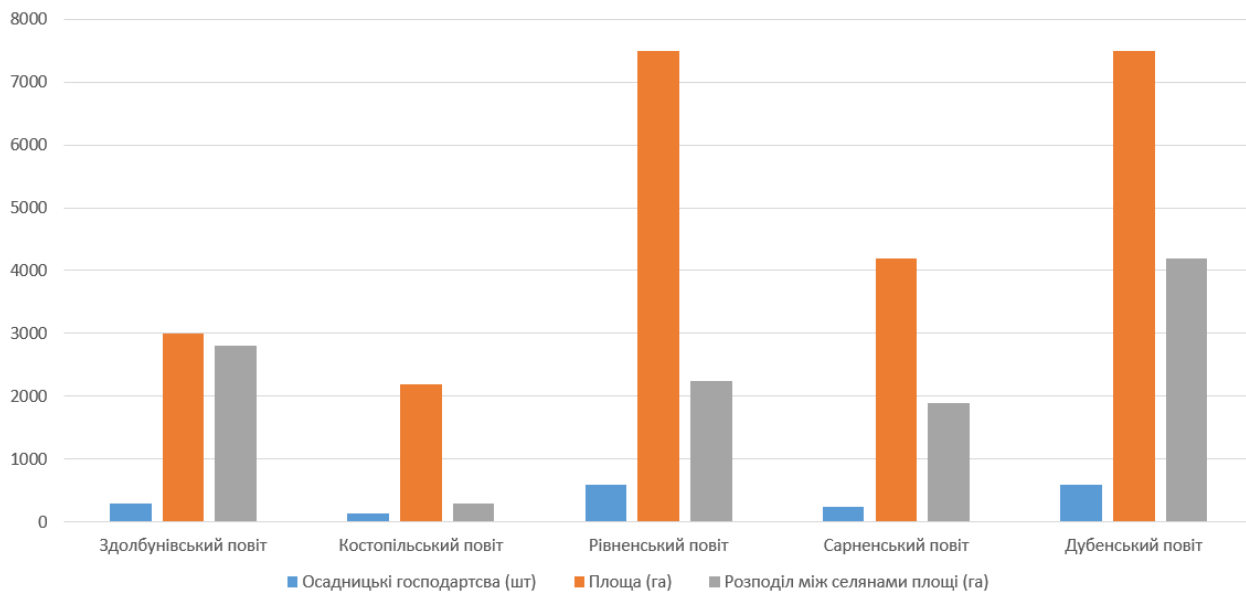

Рис.1.2. Розподіл земель осадників за повітами Рівненської області
*розроблено автором на основі ²⁵

Націоналізовану землю у Волинській області було розподілено таким чином: 137068, 88 га –селянам, 16068, 37 –колгоспам, 22616,29 га –радгоспам, 109 801, 26 га –державним установам 11602,92–залишилась для перерозподілу ¹⁸.

У межах Райхскомісаріату «Україна», куди входила Волинь центральним органом, що керував цим процесом, був «Централь-Ост» у Києві. Йому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо» – господарського командування, що керували аграрною галуззю у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільгоспомендантам. Окружне управління, своєю чергою, поділялося на управи –організаційну, пропаганди, статистики й землевлаштування, тваринництва, рослинництва. Керував управою офіцер, якому допомагали помічники, що були фахівцями у кожній галузі господарства. При управах були ще спеціальні референти з МТС, рибальства, сільськогосподарських шкіл та ін. У юрисдикції районних комендантів був штат дільничних німецьких комендантів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів. Новопризначені керівники господарств відповідали за проведення

²⁵ Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках: дис. док. філософії та док. наук. Національна академія внутрішніх справ. 2020. 244 с.

сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах²⁶.

Часто перші колгоспи формувались на основі матеріально-технічної конфіскованих панських маєтків з їх господарськими будівлями, машинами, реманентом, а колишніх наймитів цих господарства перетворили у колгоспників (рис.1.3.)²⁷.

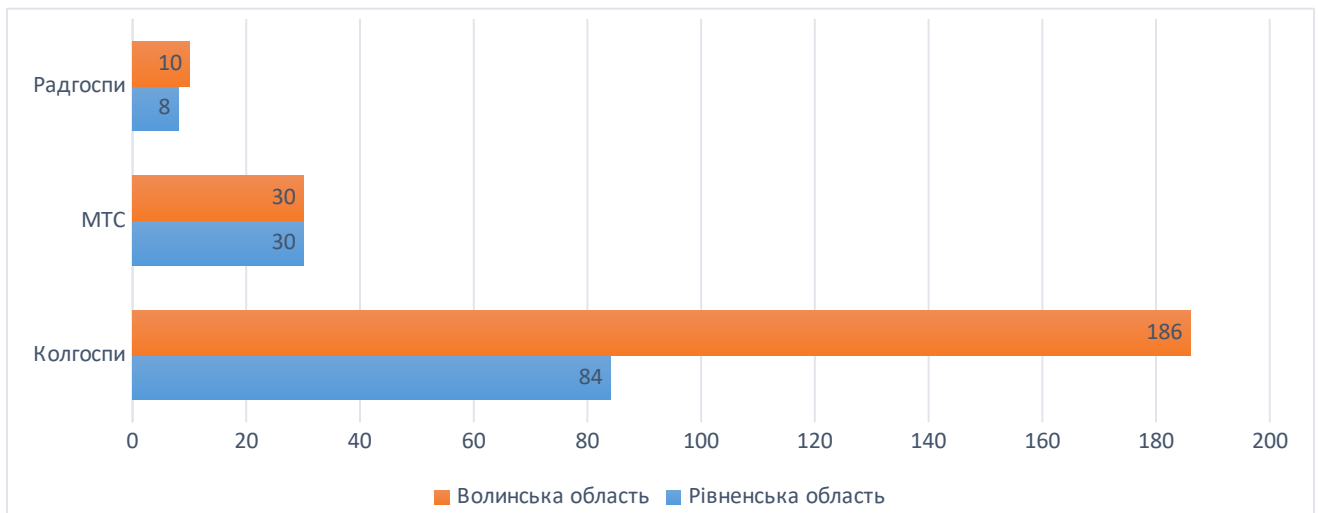

Рис.1.3. Створення колгоспів кінець 1940 р. (кількість)
*розроблено автором на основі²⁵

Модель організації правового режиму земельної власності на окупованих територіях підпорядковувалась концепції створення єдиного «великого господарського простору». Правовою основою регулювання відносин власності, пов'язаних з належністю, набуттям, володінням, користуванням та розпорядженням об'єктами власності в період німецької окупації стала земельна реформа. Вона була започаткована законом від 15 лютого 1942 р. «Про новий аграрний лад», що передбачав «планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до товариських зв'язаних або самостійних селянських господарств»²⁸.

²⁶ Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ: Інститут історії України. 2010. 100 с.

²⁷ Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках: дис. док. філософії та док. наук. Національна академія внутрішніх справ. 2020. 104 с.

²⁸ Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939 – 1960-х роках: дис. док. філософії та док. наук. Національна академія внутрішніх справ. 2020. 116-117 с.

Нацистська окупація визначала характер повсякденно-побутового життя і настрої волинського соціуму. По всій Волині вводилася комендантська година, який, в залежності від регіону та пори року варіювалася. Наприклад, за наказом Костопільського гебітскомісара Ленерта перебування сільського населення на вулиці обмежувалося дев'ятнадцятого годинами вечора, а міського -20-й. Нічний час тривав до п'ятої години ранку. За порушення комендантської години встановлювалися суворі покарання. Для контролю за населенням та його експлуатації уже з початку окупації проводилися переписи. Були введені система домових книг та обов'язкова прописка прибулих осіб, заборона ночівлі немісцевих без дозволу керівника допоміжної адміністрації²⁹.

На рівень життя волинян також впливала ситуація, що склалась у житлово-комунальній сфері. Внаслідок бойових дій під час наступу вермахту у червні-липні 1941 р. значна частина населених пунктів регіону піддалася руйнуванням. Ушкоджень, особливо у містах, зазнали житлові та адміністративні приміщення, підприємства, інфраструктура³⁰. Наприклад, у Луцьку було зруйновано 60 % будівель³¹, у Рівному – від 8 до 10 %, причому постраждали найбільш густонаселені райони³².

В умовах війни погіршився санітарно-епідеміологічний стан регіону. Через значну поширеність епідемічних хвороб окупанти змушені були відкривати і містах спеціальні санітарні пункти. Про всі випадки захворювань потрібно було повідомляти санітарну службу. Наприклад, у 1942 р. у Костопільській окрузі спалахнула епідемія плямистого тифу, що викликала значне занепокоєння у допоміжних органів влади. Зважаючи на це, з серпня 1942 р. почали відкриватися трьох денні санітарні курси, які діяли під

²⁹ Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія». 2017. 242 с.

³⁰ Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. 151 с.

³¹ Зек Б. Луцьк у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк. 2016. 212 с.

³² Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого. Рівне: КП «Рівненський будинок науки і техніки». 2001. 241 с.

керівництвом районних лікарів. Батьків задля недопущення епідемій зобов'язували у примусовому порядку прививати дітей. Порушників цього наказу очікувало покарання³³.

У новітній історіографії останніх років започатковано дослідження регіональної специфіки цієї проблеми. Так, С. Д. Гальчак у 2003 р. на прикладі Поділля розкрив її відмінності здійснення на територіях, що входили до Генерального округу “Волинь-Поділля” та Північної “Трансністрії”. За висновками автора, румунський режим відрізнявся лібералізацією і не вимагав присутності остарбайтерів у румунській економіці, у той самий час румунська влада не дозволяла німцям проводити депортацію місцевого населення в “Трансністрії”³⁴.

К. Сміян у дослідженні «Волинь в період німецької окупації 1941–1944 рр.», зосередив увагу на складних умовах перебування полонених червоноармійців та відсутності для них медичного обслуговування, що зумовило високий показник смертності в табірній системі нацистів на території Волині.³⁵

Загалом дії нацистів нагадували політику більшовицького режиму, який так само централізував усі культурні засоби і скеровував духовні процеси в єдине русло, контрольоване партійно-державним апаратом. Така подібність лише підтверджує спорідненість націонал-соціалізму і більшовизму, однотипність обидвох тоталітарних режимів. Вони прагнули до повного контролю над життям суспільства та окремої особи, до їх підпорядкування панівній ідеології, щоб унеможливити будь-яку опозицію чи дисиденство. Для досягнення потрібних результатів вони не зупинялися перед відвертим насильством, включаючи і масовий терор. Відмінності між ними існували не

³³ Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія». 2017. 242 с.

³⁴ Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху. Вінниця : Книга-Вега. 2003. 132-133 с.

³⁵ Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2018. 242 с.

стільки в певних соціально-економічних підвалинах, як в ідеологічному оформленні тих устроїв, у змісті та методах їх пропаганди. Радянська пропаганда прикривалася бутафорними гаслами, а нацистська вирізнялася відвертістю, відкрито пропагуючи мету Третього райху – світове панування, повне ігнорування прав інших народів, насамперед слов'янських³⁶.

Отже, окупаційна влада повсюдно створювали ортскоменда Гури (в містах) і фельдкомендатури в сільській місцевості. У зоні під юрисдикцією військової адміністрації в населених пунктах всією повнотою влади мали коменданти і начальники гарнізонів. У містах створювалися місцеві управи, котрих очолював бургомістрами, а також місцева поліція.

Частина населення Волині стала на шлях співпраці з німцями. Це явище було зумовлене низкою причин: несприятливою ситуацією, що склалася на фронті у перший період війни, недостатньою інформованістю населення, бажанням вижити. Проте загравання з населенням тривало недовго. Антиєврейські заходи застосовувалися загарбниками відразу після захоплення того чи іншого населеного пункту. Впроваджуючи агресивну політику щодо єврейського населення, вони принижували гідність людей, здійснювали знущання та вбивства. Німецькі окупанти швидко вводили адміністративний розподіл обов'язків для виконання цих цілей, прагнучи передусім порядку й координації дій, а також, щоб швидше впоратися з необхідною для режиму роботою. Жертви були паралізовані швидкістю і розмахом цих дій, раптово усвідомивши наміри самопроголошених нацистських «визволителів».

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ

Сучасна історична наука в контексті Holocaust studies допускає два тлумачення цього терміна. У вузькому значенні «Голокост» (із гр.

³⁶ Кондратюк, К. Волинь і Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 рр.: соціально-економічний і культурно-освітній аспекти. Вісник Львівського університету. Спецвипуск. 2019. 335 с.

«усеспалення») – це загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок організованих нацистами та їхніми союзниками дій у Німеччині й на захоплених ними територіях у 1939–1945 рр. Близьким за значенням до вузького поняття «Голокост» став термін «Шоа» (з івр. «катастрофа») – планомірне переслідування та винищення єврейського етносу нацистами і їхніми сателітами. У широкому контексті Голокост охоплював не лише єврейську націю, а й інші етнічні, культурні, політичні чи соціальні спільноти, котрі зазнали переслідувань від нацистів (наприклад роми, поляки, українці, росіяни, білоруси та ін.). Оскільки наше дослідження стосується деяких аспектів винищення єврейського населення на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) обл., термін «Голокост» варто розглядати саме у вузькому контексті, синонімічно ототожнюючи його з «Шоа»³⁷.

Період між революцією 1917 року і початком Другої світової війни в житті радянських євреїв відбулися великі зміни. Революція, давши євреям права, не визнала єврейський народ нацією. Згідно ленінської і сталінської ідеології, євреї не відповідали критеріям, якими визначалося поняття "нація". Сталін заявив, що нація - це історична спільність людей із загальною культурою, мовою, територією і економікою. У євреїв не було такого загального базису, і, за канонами комуністичної ідеології, вони повинні були змішуватися з народами, серед яких жили.

Радянські керівники іноді змушені були змінювати тактику і вирішувати розвиток єврейської культури. Але довгострокова сталінська політика передбачала повну асиміляцію євреїв. Відповідно до цього підходу вже на початку 20-их років були ліквідовані всі незалежні громадські організації євреїв, такі як громади, сіоністські та інші партії, навчальні заклади - релігійні та світські.

Радянська влада, знищивши стару господарську систему, позбавила широкі верстви єврейського населення джерел доходу і зруйнувала їх

³⁷ Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 91

економічну базу. Незважаючи на економічні труднощі, 20-е і перша половина 30-х років були періодом розквіту єврейської культури, але культури не національною, а інтернаціональною - комуністичної, покликаної донести до радянських євреїв ідеї комунізму на зрозумілій їм мові - ідиш. У той же період відбулося масове переселення євреїв з традиційного "штетлу" - містечка - в великі міста в зв'язку з розвитком індустрії і можливістю знайти там роботу. Євреї швидко влаштувалися в різних державних установах і навчальних закладах. Чим більшу участь вони брали в житті радянського суспільства, тим сильніше асимілювалися: число змішаних шлюбів росло.

Радянська влада боролася з антисемітизмом, який був заборонений законом, що привело до зниження його відкритого прояви, але не до його викорінення. Сам Сталін був прихованим антисемітом. У 1937-1938 рр. серед репресованих були євреї, які займали високі державні пости і керівники євсекцій. Єврейська культура в СРСР в ці роки теж зазнала великих збитків: були закриті єврейські школи, газети та багато інших єврейських установи.

Все це цілком узгоджувалося з комуністичною ідеологією, яка проповідувала асиміляцію євреїв. Напередодні Другої світової війни радянські євреї не мали своїх організацій, своїх лідерів, і єврейська культура була на межі зникнення.

Прологом до трагедії, невдовзі після приходу Гітлера до влади в січні 1933 року, були переслідування євреїв в Німеччині: їх позбавили громадянства, ввели примусову еміграцію з конфіскацією майна. З початком Другої світової війни, після окупації Польщі, еміграція була припинена, і євреїв стали переселяти в гетто, де на них чекали рабська праця, голод і хвороби.

Приєднання в 1939-1940 рр. до Радянського Союзу Прибалтики, Західної Білорусії, Західної України, Бессарабії та Північної Буковини, де євреї мали багатою і глибоко розвиненою національною культурою, призвело до демографічних і культурних змін у середовищі радянських євреїв.

Нацисти заздалегідь готувалися до знищення євреїв. Вже 24 січня 1939 р. другий після Гітлера військовий і економічний керівник Третього райху Г.

Герінг доручив шефу Головного управління імперської безпеки Г. Гейдріху вирішити «єврейське питання» шляхом депортації євреїв з Німеччини, а 31 липня 1941 р. – провести необхідну підготовку і подати повний план попередніх організаційних, технічних і матеріальних заходів щодо їх знищення. В Україні геноцид набув найбільш жорстоких форм. У розумінні загарбників тут жили не просто євреї як народ, а «євреї– більшовики», які склали основу радянської влади і являли собою керівну силу революції, для запобігання якої необхідно у будь–який спосіб позбутися від її носіїв³⁸.

Уявлення про кількість євреїв, які з'явилися на території Волині дає огляд статистики біженців по м. Рівне та Рівненському повіту станом на 1 листопада 1939 р.: з 4033 встановлених осіб біженців 2687 становили саме євреї. Радянська влада не бажала інтегрувати їх до складу місцевого соціуму, обравши варіант подальшої депортації в глибинні регіони СРСР. Таким чином, втрачено шанс посилити моральну перевагу радянської влади в порівняно з Німеччиною у ставленні до цієї етнічної меншини. Основна маса біженців була зосереджена на великих залізничних станціях та вузлах, тому особливих проблем з концентрацією суб'єктів депортації не було. 29 червня 1940 р. всі біженці з приєднаних до СРСР територій зазнали депортації. За підрахунками дослідників з 76 тисяч біженців 85 % становили саме євреї. Саме це примусове переселення стало рятівним для цієї категорії населення в подальшому, оскільки зберегло їх від масових нацистських екстермінацій³⁹.

Винищення євреїв на окупованих територіях почалося в день вторгнення в СРСР і не припинялося до повного вигнання німецьких загарбників. Ці акції ділилися на три періоди⁴⁰:

³⁸ Слободянюк П. Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). 2011. 497 с.

³⁹ Зиль В. Друга світова війна і доля єврейської національної меншини Волині. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2015. №2. 36 с.

⁴⁰ Медведовська, А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ - початку ХХІ ст. : . дисерт. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : спец. 07.00.01. - Історія України ; Міністерство освіти і науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. - Дніпро : Видавництво і друкарня "Ліра", 2016. 239 с.

I. Період з 22 червня 1941 до зими 1941-1942 року. За цей час було знищено більшість євреїв, що проживали в Литві, Латвії, Естонії, Молдові (Бессарабія і Північна Буковина) та майже всі євреї Східної Білорусії, Східної України і окупованих районів РРФСР.

Найбільше гетто було створено в генеральному окрузі «Волинь - Поділля», який включав Кам'янець-Подільську (нині - Хмельницьку), Волинську та Рівненську області. 20 липня 1941 року - одним з перших - було створено гетто в Кам'янець-Подільську, де до війни проживало понад 14 000 євреїв. Воно проіснувало понад півтора років-до лютого 1943 р. Це гетто стало першим на окупованій території СРСР місцем депортації і знищення євреїв з інших країн. Уже до кінця липня сюди були привезені 11 000 євреїв з Угорщини, які були біженцями з Чехословаччини. В гетто були зігнані також жителі навколишніх містечок. В результаті тут виявилось близько 30 000 чоловік. Склад гетто (до цього часу іноземні євреї були в основному знищені) був поповнений влітку - восени 1942 р євреями - фахівцями з семи ліквідованих гетто Кам'янець-Подільського гебіта і налічував близько 5000 в'язнів.

II. Другий період: з весни 1942 року до кінця 1942 року, коли було знищено більшість євреїв західних районів України і Білорусії і південних районів РРФСР, окупованих німцями влітку 1942 року.

Другий етап Голокосту на теренах Волині й Полісся розпочався масовими розстрілами мешканців Дубно й Корця. Злочин супроти тих, хто мешкав в останньому, відбувся 21 травня 1942 р., коли неподалік міста в с. Козак вбито 2,5 тис. євреїв. 27 травня 1942 р. вбито 3,8 тис. євреїв – мешканців Дубно. Найбільша ж акція геноциду в —гебіт Дубно відбулася 5–12 жовтня того ж року, коли загинуло 10 тис. тамтешніх євреїв. Ще тисячу дубенчан убито 24 жовтня того ж року⁴¹.

III. Третій період: з початку 1943 року до відступу німців з усіх

⁴¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. Киев: Ин-т иудаики, 2002. 148-149 с.

окупованих територій. У цей період знищили всіх, хто лишився євреїв. Останні вбивства були приурочені до початку німецького відступу (табл..2.1.).

Таблиця 2.1

Хронологія окупації Поділля німецькими та румунськими окупаційними військами під час Другої світової війни

№ п/п	Населений пункт	Дата окупації
1.	Підволочиськ (Тернопільська область)	5 липня 1941 р.
2.	Чортків (Тернопільська область)	6 липня 1941 р.
3.	Борщів (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
4.	Бучач (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
5.	Гусятин (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
6.	Заліщики (Тернопільська область)	7 липня 1941 р.
7.	Городок (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
8.	Проскурів (Хмельницька область)	8 липня 1941 р.
9.	Бердичів (Житомирська область)	8 липня 1941 р.
10.	Чемерівці (Хмельницька область)	9 липня 1941 р.
11.	Кам'янець-Подільський (Хмельницька область)	10 липня 1941 р.
12.	Деражня (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
13.	Дунаївці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
14.	Віньківці (Хмельницька область)	11 липня 1941 р.
15.	Нова Ушиця (Хмельницька область)	12 липня 1941 р.
16.	Летичів (Хмельницька область)	17 липня 1941 р.
17.	Бар (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
18.	Жмеринка (Вінницька область)	16 липня 1941 р.
19.	Літин (Вінницька область)	17 липня 1941 р.
20.	Хмільник (Вінницька область)	17 липня 1941 р.

Механізми дискримінації євреїв, які застосовано окупантами в ГК «Волинь–Поділля», не відрізнялася від тих, що реалізовувалася на інших окупованих нацистами територіях України: виділення євреїв з-поміж іншого населення, що досягнуто завдяки примусу носити на верхньому одязі розпізнавальні знаки у формі жовтого кола (як це було у Ковелі) або ж білої пов'язки з голубою зіркою Давида (напр., у Корці). Вже 15 жовтня 1941 р. євреям райхскомісаріату - Україна заборонено залишати місце проживання без його дозволу⁴².

⁴² Івчик Н. С. Голокост у генерал-комісаріаті "Волинь–Поділля". Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. №(1). 235 с.

Для організації гетто, як правило, використовували найбільш знехвалені райони міст, окраїни. Спільною рисою різних гетто були нелюдські умови і постійна загроза смерті. Фактично, вони були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням. На переселення людей до цих резервацій встановлювали різні терміни⁴³.

Як видно з інструкцій щодо управління завойованою територією, які були сформульовані перед початком операції «Барбаросса», німецькі військові командири та керівники СС не планували створення гетто. У тилівій адміністрації району місцеві комендатури зосереджували свої дії на виконанні чотирьох завдань, що мали стосунок до єврейського питання: 1) конфіскація майна євреїв; 2) виділення євреїв з-поміж місцевого населення; 3) експлуатація праці євреїв; 4) реєстрація та ведення списків жителів-євреїв. На формування гетто в цьому офіційному списку завдань немає жодного натяку.⁴⁴

Дійсно, одна з небагатьох згадок про гетто перед початком «Барбаросси» з'явилася в меморандумі райхсміністра східних окупованих територій Альфреда Розенберга, який порадив своєму заступнику по Україні, що «після традиційного усунення євреїв із усіх громадських посад, “єврейське питання” має бути вирішене рішучим чином через створення гетто або трудових батальйонів». Розенберг, який у 1941 р. не задавав тон у справі розробки та впровадження антиєврейської політики, вважав, що в Україні необхідно було застосувати той самий спосіб знищення, що був застосований у Польщі, і що створення гетто мало відбутися у зонах відповідальності цивільної адміністрації, а не у військових зонах⁴⁵.

Концентрація євреїв у гетто супроводжувалася їх пограбуванням. Доведення жертв до становища жебраків, а, отже, до голодної смерті, було складовою нацистської політики. Вони найчастіше переселялися в гетто з тим

⁴³ Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советського Союза (1941–1945). Днепропетровск: Ткума; ЧП «Лира ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007. 194 с.

⁴⁴ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 65 с.

⁴⁵ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. С. 67

«скарбом», який змогли принести в руках. Навіть одяг, що залишався в їх оселях, сортувався і потрапляв у магазини. Будинки, в яких раніше жили євреї, переходили у державну власність. Залишені оселі мали бути неушкодженими та впорядкованими⁴⁶.

Гетто, створені окупантами на українських землях, були двох типів – «відкритого» і «закритого». Перший тип відрізнявся від другого відсутністю огороження й неповною ізоляцією євреїв від контактів із зовнішнім світом. Мешканці таких гетто проживали у своїх квартирах разом із родинами. У такі гетто, траплялося, переселяли євреїв із сусідніх міст та містечок. Як правило, «відкриті» гетто були тимчасовими⁴⁷.

«Закриті» гетто передбачали переселення всіх євреїв у чітко окреслений квартал або район міста. Іноді робився виняток для членів юденрату, лікарів і ремісників. Створення такого типу гетто подекуди зумовлювалося й економічними причинами: окупанти намагалися посилити контроль за дешевою або ж, точніше, безкоштовною робочою силою, призначеною для робіт як усередині гетто, так і зовні. Однак головним призначенням гетто залишалося полегшення якнайшвидшого «остаточного розв'язання єврейського питання», тож не дивно, що смертність у гетто від голоду, знущань та непомірних фізичних навантажень була надзвичайно високою⁴⁸.

Окупанти повсюдно створювали органи управління гетто, які носили різні назви: «єврейські поради (комітети)», «ради старійшин», «кагали», «Правління громади». Саме перша назва найчастіше фігурувало в документах воєнних років. У сучасній літературі ці органи найчастіше позначають німецьким терміном «юденрат»⁴⁹.

⁴⁶ Гон М. Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. С. 21-22

⁴⁷ Делеган М. Еврейская община Закарпатья в первое десятилетие после его пребывания в составе Чехословакии (1919-1930). Запорожье, 2003. Выпуск 2. С. 204

⁴⁸ Там само. С. 205

⁴⁹ Лапенко С. Гетто в Україні як засіб «розв'язання єврейського питання» під час Другої світової війни. Acta studiosa historica. 2014. № 4. 133 с.

Вони відповідали перед владою за облік євреїв, збір податків, керували підприємствами на території гетто, здійснювали відбір осіб для «переселення», «вивезення на роботу в інші райони» (тобто для знищення), виділяли осіб для різноманітної праці: прибирання, ремонту, будівництва доріг і мостів⁵⁰.

Найчастіше виконувані роботи були пов'язані з ризиком для життя. Відмова від них означала жорстокі покарання і смерть. Зазвичай стратам євреїв передувала зловісна процедура проведення «реєстрації», про необхідність якої повідомлялося спеціальними оголошеннями в публічних місцях. Реєстрація була рівноцінною підписанню вироку: табори і гетто ставали проміжними пунктами на шляху до газових камер і ровів, в яких розстрілювали євреїв⁵¹.

У селах, де кількість євреїв серед жителів не перевищувала 200 осіб, командири армії та СС-поліції знаходили альтернативні методи контролю. Вони вдавалися до серії заходів, спрямованих проти євреїв, котрі у своїй сукупності становили «переміщення в гетто де факто».

Після реєстрації населення місцева сільська комендатура наказувала євреям перебиратися із центральних вулиць на окраїни. Євреям не можна було переселитися на іншу адресу або покинути село без дозволу. Їм заборонялося знаходитись на вулиці, окрім випадків, коли вони йшли на роботи або назад. Вони повинні були реєструвати своє майно, рід своєї діяльності та фінансові засоби. Їх примушували носити білу зірку Давида або пов'язку на руці як помітну, принизливу ознаку їхнього статусу парії, що ще більше відокремлювало їх від українців. Такі обмеження у поєднанні зі спонтанними актами насильства проти євреїв з боку німців створили загрозливу для життя атмосферу, яка взагалі відбила у євреїв бажання виходити зі своїх домівок⁵².

⁵⁰ Коган Л. Голокост на Житомирщині. Історія міст і сіл Великої Волині. Матеріали конференції Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир, 2002. С. 192-193

⁵¹ Лапенко С. Гетто в Україні як засіб «розв'язання єврейського питання» під час Другої світової війни. *Acta studiosa historica*, 2014. Ч. 4. С. 130.

⁵² Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. С. 61

Ці страждання ще більше посилювалися і «хворобами» від синців і ран, нанесених у результаті жорстоких побоїв, які вони отримували на роботі, вулиці, або під час нічних «візитів» німців до їхніх будинків. З весни 1942 р. доведені до відчаю штучним голодом, євреї все частіше стали втікати з місць утримання. В одній з інструкцій з питань ліквідації гетто гітлерівцям і жандармам рекомендувалося використовувати неповнолітніх дітей, аби вони показали заздалегідь облаштовані схованки, обіцяючи за цю послугу життя⁵³.

Геноцид проти євреїв не знав меж. Особливо важкою була доля дітей у гетто. Беззахисні, особливо малюки, ставали першими жертвами. Їх могли забрати у батьків, змусити до непосильної праці, вчинити наругу над дівчатами⁵⁴.

Про це у своїх спогадах говорить Ш. Шкіль: «Не з усіма дітьми я зустрічався в гетто. Ми були розпорошені, розділені один від одного. Один, втративши батька і матір, залишився сиротою. Другий після смерті батька став годувальником в сім'ї. Третій був розстріляний за спробу переступити межу гетто. І так кожен був зі своєю долею. А було нам в той час 12–13 років»⁵⁵. Тому, щоб врятувати своє життя, євреї прагнули у якийсь спосіб здобути арійські документи, що було під силу далеко не кожному. Та й взагалі придбати щось у гетто перешкоджали через мірно високі ціни. Хто наважувався тікати, мусив змінити свій зовнішній вигляд, щоб не мати виразних єврейських рис.

На переселення людей до цих резервацій встановлювали різні терміни. Так, за наказом кременецького гебітскомісара Ф. Мюллера на проведення такої акції відводився термін 1,5-2 місяці. З огляду на сувору зиму, переселення з його брутальними методами призвело до великої смертності серед євреїв⁵⁶.

На території округу «Волинь-Поділля» у великих містах (Луцьк, Рівне,

⁵³ Іванов С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія», 2017. С. 193

⁵⁴ Гон М. Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. С. 120

⁵⁵ Наконечний В. Волинь – криваве поле війни. Тернопіль: «Підручники і посібники», 2006. 24 с.

⁵⁶ Клименко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків: Ранок НП, 2012. 70 с.

Ковель і Владі світ-Волинський) в юденрат входило 12 осіб. У середніх за чисельністю містах цього округу на території України їх число коливалося від 5 до 9. На території Волині військові влади наказували створити юденрати колишнім керівникам єврейської громади і відомим лікарям (Луцьк, Ковель); залучали для цього добре знали німецьку мову викладачів гімназії, які раніше були членами польських міських рад, але не брали участі єврейського життя (Рівне). Важливою функцією юденратів згідно з наказом німецьких владний стала підготовка списків для переселення в гетто (в тому числі і інші більші населені пункти), трудові табори, а також на депортацію. Уже в перші дні окупації єврейське населення Поділля було зігнане в гетто. У час нацистської окупації під гетто використовувалася частина території будь-якого населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення⁵⁷.

Утримування тут євреїв розглядалось окупаційною владою як тимчасовий захід до остаточного розв'язання «єврейського питання». Звідси єврейське населення відправляли до концентраційних, трудових таборів та до місць масових розстрілів. Ці резервації повинні були зламати волю утримуваних та створити нестерпні умови для життя через голод, хвороби, примусову працю. Під примусові єврейські квартали використовувалися склади, будівлі колгоспів (свинарники, телятники, курники, конюшні), території та будівлі заводів і фабрик, інші непридатні приміщення, а також окремі помешкання євреїв, тимчасові бараки тощо. Так, в оголошенні «До жидівського населення Кам'янця Подільського» євреям міста та окремих навколишніх сіл було наказано звільнити всі житлові та господарські приміщення до третьої години дня 9 серпня 1941 р. та переселитися до гетто у Старому місті. Мешканці могли взяти з собою не більше 50 кг ручного багажу, залишивши все своє майно. Мешканцям гетто було заборонено купувати продукти харчування за межами

⁵⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ. Держ. ком. Архівів України. 2000. 14 с.

кварталу, а місцевому населенню вести з ними торгівлю⁵⁸.

Майно, що залишалося, потрапляло в користування окупаційною владою, передавалося в користування іншим громадянам, а іноді й розграбовувалося. Наприклад, мешканка с. Трясилівці теперішнього Красилівського району Васелюк Катерина проживала у будинку євреїв з дозволу сільської управи, сплачуючи щорічно страховку в розмірі 22 руб. 50 коп. Усе єврейське населення окупованих територій позбавлялося будь-яких громадянських прав. Староста Кам'янець-Подільської міської управи обурювався фактами вживання в довідках євреям терміна «громадянин» і категорично вимагав видавати офіційні документи за формулою «жидові такому»⁵⁹.

Гетто на території Поділля були утворені в кожному районному центрі та в багатьох селах, де проживало єврейське населення. Проте у сучасній історіографії цього питання помітні істотні розбіжності щодо кількості таких резервацій на території Поділля. Автори праці «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.» стверджують, що вже в перший місяць окупації на території області створено 35 гетто, де утримувалося понад 106 тис. осіб⁶⁰.

І. Альтман вважає, що всього на території області їх було утворено мінімум 150, із яких 35 – у німецькій зоні окупації, а 110–115 – у межах території під окупацією Румунії. Проте сам автор на карті «Табори смерті та гетто на території «Трансністрії» 1941–1945 рр.» в межах території Поділля вказує 24 гетто (у Балті, Бершаді, Джурині, Дзигівці, Жмеринці, Комаргороді, Копайгороді, Красному, Крижополі, Могилів-Подільському, Мурафі, Ободівці, Ольгополі, Піщанці, Саврані, Станіславчику, Тиврові, Томашполі, Тульчині, Чечельнику, Шаргороді, Ямполі, Ярузі) та 1 концентраційний табір (у Печері)⁶¹.

⁵⁸ Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / Упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В. та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 44 с

⁵⁹ Красилівщина в роки Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 233-234 с.

⁶⁰ Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО). Літопис Хмельниччини 2004. 141–146 с.

⁶¹ Альтман І. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. Москва: Фонд «Ковчег», 2002. 80 с

Ф. Винокурова вважає, що у румунській зоні окупації тільки Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованих й місцевих євреїв⁶².

Мережею єврейських резервацій була вкрита і Кам'янець-Подільська область. За інформацією авторів монографії «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)», у межах районів Поділля були утворені гетто у Віньківцях, Волочиську, Деражні, Дунаївцях, Кам'янці-Подільському («нове гетто», «старе гетто»), Лезневому, Летичеві, Маньківцях, Меджибожі, Новій Ушиці, Новокостянтиніві, Оринині, Павликівцях, Проскурові, Старій Синяві, Хмельницькому районі (до осені 1941 р. 167 євреї утримувалися у власних будинках, а потім були переведені до Проскурова), Ярмолинцях, Шарівці, Фрамполі (Косогорівці). Такі єврейські квартали існували до повного винищення єврейського населення або переведення до інших гетто й таборів протягом різного часового проміжку. Так, у Волочиську територія для примусового утримання євреїв існувала протягом літа–осені 1941 р., а у Маньківцях – в 1943 р., у Старій Ушиці протягом 1942–1943 рр. У переважній же більшості з них євреї утримувалися з серпня–вересня 1941 р. до літа 1942 р⁶³.

Чисельність єврейської поліції була різна в різних гетто і мала тенденцію зростання в тих з них, які існували понад рік. В гетто Волині перших поліцейських набирали з числа молодих співробітників юденрата (іноді - але сумісництвом). Зазвичай це були люди, ніяк раніше не брали участь в єврейській громадського життя; багато з них були біженцями. У число поліцейських потрапляли, судячи але свідченням уцілілих, як «кращі молоді люди» містечок, так і кримінальні елементи. Серед ідентифікованих 7 начальників єврейської поліції цього регіону 5 були біженцями і лише 2 -

⁶² Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23–24 червня 2005 р.) Київ: Сфера. 156 с.

⁶³ Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.): монографія / П. Я. Слободянюк та ін.; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Хмельниц. області, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Хмельниц. нац. ун-т. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2007. 78-105 с

місцевими жителям⁶⁴.

Безпосередніми виконавцями вбивств до осені 1941 р. зазвичай були службовці поліції СС або інших спеціальних формувань. Після передачі влади до рук цивільної адміністрації райхскомісаріату на початку вересня того року, керівні й виконавчі функції в розстрілах перейняли місцеві органи СД, жандармерії та української поліції. У більшості випадків провідну роль у масових стратах відігравали саме німецькі офіцери згаданих органів. Охоронна поліція (шутцполіція) виконувала допоміжну роботу: конвоювання, оточення місць розстрілів. Однак відомі випадки, коли шутцмани активно залучалися до вбивств (Славута, Проскурів, Сатанів), або ж узагалі самі проводили розстріли (Вінківці, Миньківці, Меджибіж, Понінка)⁶⁵.

Поруч із запровадженням механізмів дискримінації, в ГК «Волинь–Поділля» відбувалися перші акції вбивств євреїв. Так, вже 26 червня 1941 р. – у перший же день окупації Острога, гітлерівці розстріляли 300 чол. тамтешньої інтелігенції. Вбивали їх і наступного місяця. Зокрема, 3 липня та в другій його половині страчено від 600 до 800 євреїв у Кременці, 150 жертв у Володимир-Волинському. Гинули євреї і в інших містечках (Дубно, Млинові, Тучині, Корці). Останнього літнього місяця їх убивали вже тисячами. Так, у серпні 1941 р. убито близько 3 тис. євреїв (головно людей з обмеженими можливостями, стариків, жінок і дітей) Острога . Таку ж кількість тамтешніх юдеїв убито на початку вересня того ж року⁶⁶.

Окрім того, українська поліція, що служила окупантам і брала безпосередню участь у винищенні євреїв, переслідувала й українське мирне населення, боролася з партизанами, відправляла на роботу до Райху

⁶⁴ Радченко, Ірина Геннадіївна. Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939–1945) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2020. 178-179 с.

⁶⁵ Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). Український історичний журнал. 2020. № 3. 90-102 с.

⁶⁶ Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського .Луцьк : ПрАТ Волинська обласна друкарня. 2011. 97 с.

українських юнаків і дівчат⁶⁷. До того ж, ні в якому разі відповідальність за злочини не можна покладати на увесь народ, оскільки навіть серед гітлерівців були ті, які зі співчуттям ставились до євреїв. Так, А. Круглов наводить статистику, що з більш ніж 500 німців, що отримали звання «праведників», 7 отримали це звання за порятунок євреїв в Україні. Серед них були офіцери воєнізованої дорожньо-будівельної компанії «Організація Тойд» гауптгруппфюрери Віллі Арем з Немирова та Конрад Швезер з Теплика. Із наростанням масових акцій у багатьох представників євреїв з'являлося почуття безвиході, приреченості. І тут не варто звинувачувати їх у тому, що вони були «жертвними ягнятами», оскільки в придушенні людської волі, знищенні бажання спротиву та повному контролю над поведінкою людей проявлялася вся сутність нацистського режиму. Така тактика, наприклад, застосовувалася до військовополонених, де все зводилося до того, що ті «не були рівноправними людськими істотами», а тому мають бути знищені голодом⁶⁸.

Німецькі табори для військовополонених створювалися для морального та фізичного знищення людей. Окрім того, маємо відомості про спротив окремих євреїв. Так, на допиті колишній поліцай М. Мельник, що брав участь у винищенні єврейського населення Ярмолинців та Зінькова Кам'янець-Подільської області, вказував, що коли євреї Ярмолинців зрозуміли, що їх виводять на розстріл, стали 180 галасувати і відмовилися виходити з казарми, де їх зібрали під виглядом відправки до Німеччини. При спробі вивести наступну партію приречених, вони побили офіцерів та вбили перекладача, а двоє з них, озброївшись гвинтівкою, при спробі втечі поранили начальника місцевої поліції, проте були знищені.

Формою грабежу єврейського населення були спеціальні податки. За циркуляру генерального комісара округу «Волинь-Поділля» від 20 жовтня 1941 р, подушний збір з євреїв становив 10 рублів. З 7 січня 1942 р був збільшений

⁶⁷ Кушнір М. Понад шість століть спільної історії (Короткий нарис історії євреїв Поділля). Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. 2012. 23 с.

⁶⁸ Макарчук С. Загальні принципи етнографічного районування України. Матеріали до української етнології. Збірник наукових прац. 2014. №13. 25 с.

до 15 рублів, але через явну нереальності цієї суми був знову встановлений в колишньому розмірі з квітня того ж року. Євреї платили і всі інші види податків, встановлені окупантами для мирного населення (прибутковий, промисловий, податок з обороту, податок з будинків, квартирний і ін.). Крім того, в'язні платили спеціальну (дозволену владою) надбавку за продукти харчування, що розподіляються юденрата (ці гроші використовувалися для соціальної допомоги та на інші потреби гетто). Застосовувався також дискримінаційний податок при оплаті праці.

Характерною рисою всіх єврейських поселень була перенаселеність. Велике скупчення євреїв у волинських гетто становило співвідношення 1:59 кв.м житлової площі. Так, у Тучинському гетто 5000 євреїв зібрали в 40 будинках. У Шепетівському гетто на трьох спеціально відведених вулицях, огорожених колючим дротом, було сконцентровано 6000 осіб, 4000 з яких – діти. Сюди ж були загнані євреї з містечка Судилків. Неймовірна їх скупченість призводила до туберкульозу, шлунково-кишкових захворювань, епідемій черевного та висипного тифу. Влітку 1942 р. вони були розстріляні⁶⁹.

Зокрема, в Острозькому гетто в маленькі будинки, що розміщувалися на його території, заселяли по 5–6 родин у кожний, незважаючи на те, що там могли проживати лише 8–10 осіб. Гетто у Любомлі мало 450 м у довжину і 300 м у ширину. Тобто, 2300 євреїв міста були сконцентровані на дуже малій площі (щільність населення досягала 16000 осіб на 1 км кв.)⁷⁰.

На території України в цілому і в рейхскомісаріаті «Україна» зокрема норми постачання хлібом помітно коливалися. Так, в Кременчуці (військова зона окупації) восени 1941 р. працюючі євреї отримували по 400 грамів хліба, а непрацюючі 200 грамів («арійське» населення- відповідно 1 кг і 500 грамів). В гетто м Сарни (округ «Волинь-Поділля») працюючим євреям лише іноді видавалося по 100 грамів хліба на добу.

⁶⁹ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 144 с.

⁷⁰ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України. – К.: Державний комітет архівів України, 2000. 122 с.

Окупація Волині супроводжувалася нововведеннями, які регламентували життя місцевого населення. Частина їх безпосередньо стосувалася євреїв. Вони, як «ворожі райху», відокремлювалася від решти жителів. З расових мотивів для них запроваджувалася спеціальна позначка, яку під страхом смерті вони мушили носити на одязі. Це були пов'язки чи нашивки з зображенням шестикутної зірки Давида. Ідентифікації підлягали не лише дорослі, а й діти. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом у розмірі 1000 радянських карбованців⁷¹.

На Західній Україні діяла Айнзацгрупа-С. Спочатку айнзацгрупи зосереджували операції своєї розвідки, поліції та сил безпеки проти євреїв чоловічої статі (віком від 17 до 45 років), яких вважали найбільш небезпечною безпосередньою загрозою та потенційним джерелом опору. Але невеликі каральні підрозділи не мали ані часу, ані достатніх сил для масових убивств. Для збільшення масштабів нищення єврейського населення райхсфюрер СС Г. Гімлер призначив додаткові сили під командуванням шефа СС та поліції Фрідріха Екельна⁷².

25 липня 1941 р. Ф. Екельн наказав 1-й бригаді СС «очистити смугу Рівне-Новоград-Волинський від розпорошених бійців 124 дивізії Червоної армії та від інших ворожих груп». В результаті цієї операції було знищено 1658 єврейських чоловіків та жінок у Новограді-Волинському. Наприкінці липня 1941 р. він особисто керував масовим розстрілом 800 євреїв обох статей (віком від шістнадцяти до шістдесяти років) на берегах річки Случ⁷³.

На лінії Горохів–Луцьк–Рівне–Новоград–Волинський діяла зондеркоманда 4а під керівництвом штандартерфюрера СС Пауля Блобеля, архітектора за фахом. У результаті пошуку «радянських активістів» було вбито багато євреїв у Луцьку, Дубно, Рівному, Костополі, Щепетівці, Олиці та інших

⁷¹ Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП НВЦ «Профі», 2014. 57 с.

⁷² Зиль, В. Друга світова війна і доля єврейської національної меншини Волині. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2015. №2. С. 37.

⁷³ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 97 .

населених пунктах.⁷⁴ У місті Луцьку (Волинь) 4. липня 1942 року був вбито 3000 чоловіків. У місті Рівне (Волинь), де жило близько 28000 євреїв, за 6-8 листопада 1941 року, було знищено приблизно 21000-23000 євреїв.

Масове винищення євреїв відбулося в кар'єрі Здолбунівського цементного заводу. Спочатку було розстріляно близько 700 осіб, а починаючи з 7 серпня по вересень 1941 року – разом близько 4300 осіб. Земля, якою засипали вбитих, потріскалася і з неї витікала кров. Перед смертю людей роздягали. Одяг продавали, а кращі речі відправляли в Німеччину, або ж залишали собі⁷⁵.

16 серпня 1941 р. за межами Костополя було страчено 470 чоловіків євреїв (за іншими даними – 600), серед яких були найбагатші члени громади. Сім'ї останніх були введені в оману і платили великі гроші нібито для потреб своїх рідних, яких відправили у табір примусової праці⁷⁶.

Масові вбивства євреїв відбулися і в інших містах Західної України (табл.2.2.).

Таблиця 2.2

Знищення євреїв в рейхскомісаріат «Україна»⁷⁷

Область	1941	1942	1943	1944	Всього (тис.осіб)
Вінницька	42,3	33,7	11,6	-	87,6
Волинська	6	95	1,5	-	102,5
Дніпропетровськ а	5,7	4,6	-	-	10,3
Житомирська	45,6	3,6	0,6	-	49,8
Кіровоградська	6,5	3,2	-	-	9,7
Миколаївська	16,3	5,9	0,8	-	23,0

⁷⁴ Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. Архіви окупації. 1941-1944. Київ Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 804–810.

⁷⁵ Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941– 1942 рр). Грані: наук. -теорет. і громад.-політ. альманах.2013. № 7. С. 36

⁷⁶ Снайдер Т. Криваві землі. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

⁷⁷ Альтман И. А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945 гг. Москва : Фонд «Ковчег», 2002. 543 с

Рівненська	22	76	-	-	98,0
Херсонська	12,8	0,6	-	-	13,4
Хмельницька	36,2	60,8	0,5	-	106,5
Черкаська	8,5	5	0,5	-	14
Всього	201,9	297,4	15,5	-	514,8

Як видно віданої таблиці, єврейське питання в рейхскомісаріаті «Україна» практично було вирішено до кінця 1942 г. У той самий час майже 40% жертв були знищені до Ванзейської конференції. Приблизно так відбувалася ліквідація єврейського населення і та інших гетто рейхскомісаріату «Україна» влітку-восени 1942 р. ці розстріли завдали вагомий шкоди економічним потребам окупантів, про що побічно свідчать документи цивільної адміністрації про підсумки «очищення від євреїв».

Винищення єврейського населення регіону розпочалося на окупованих територіях фактично з перших днів війни. Перші вбивства подільських євреїв відбулися 5 липня 1941 р. у Підволочиську (40 вбитих), Козовій та Бучачі (2 вбитих) Тернопільської області. Цього ж дня декілька десятків євреїв були убиті в с. Купель Волочиському районі Хмельницької області. Масові вбивства на Тернопільщині розпочалися 14 липня 1941 р., коли у м. Чортків були розстріляно 309 євреїв. Великі акції по знищенню єврейського населення у південно-східних районах Тернопільщині (що відносяться до Поділля) продовжувалися до кінця літа 1943 р.: у Борщові – 13 березня, 19 квітня, 9 червня, 14 серпня (відповідно вбито 400, 800, 1800 та 360 осіб), у Бучачі – 13 квітня, 11 червня, 26 червня (відповідно 1250, 500 та 100 осіб). Окрім того, єврейське населення Тернопільської області вивозилось на знищення до польських таборів. Зокрема, за окупаційний період було вивезено та вбито до 40 тис. громадян єврейської національності. Південно-східні райони Поділля були окуповані протягом кінця липня – початку серпня 1941 р. (22 липня – Кодима, 30 липня – Саврань, 5 серпня – Балта). Перші акції по винищенню євреїв тут розпочалися 1 серпня, коли було розстріляно 97 євреїв у Кодимі, а 8

серпня вбито біля 200 євреїв у Балті. На території окупованої Вінницької області масові акції по винищенню євреїв розпочалися в перший місяць війни. Уже тоді на території області було розстріляно більше 3,5 тис. євреїв, створено 35 гетто, де утримувалось більше 106 тис. осіб⁷⁸.

Безпосередньо винищенням єврейського населення на території Поділля займалася айнзатцгрупа С, що діяла у складі групи армій «Південь» і поширювала свою діяльність в Україні і південнозахідних регіонах Росії і складалась із зондеркоманди 4b, айнзатцкоманди 5 і 6. Уже на 3 листопада 1941 р. айнзатцгрупа С знищила біля 80 000 громадян, значна частина з яких були євреями. Айнзатцкоманда 5 лише 7 грудня 1941 р. і 12 січня 1942 р. знищила близько 10 000 євреїв. Підрозділ даної команди, що базувався у Вінниці під командуванням оберштурмфюрера Теодора Зальманцига, розстріляв 200 євреїв у Новому Дашеві, 2000 євреїв у Літині, 60 євреїв у Новій Залужній (Літинського району). Серед наймасштабніших акцій по винищенню євреїв, що були проведені на території Вінницької області (німецька зона окупації), стали: 19 вересня 1941 р. – Вінниця, загинуло близько 20 тис. осіб; 7 листопада 1941 р. – Немирів, 2680 осіб; 12 листопада 1941 р. – Нова Прилука (колишній Турбівський район), 2500 осіб; 12-14 грудня 1941 р. – Польове (колишній Дашівський район), 1960 осіб; 12-14 грудня 1941 р. – Літин, 1986 осіб; 9 і 16 січня 1942 р. – Хмільник – 7400 осіб; 21 серпня 1942 р. – Муровані Курилівці, 2314 осіб⁷⁹.

У румунській зоні окупації масштабні акції із винищення єврейського населення пройшли в Жабокричі, Чернівцях, Озаринцях, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Усього за період червень-серпень 1941 р. в румунській зоні окупації було винищено близько 4 тис. представників єврейського населення. Окрім того, у румунській зоні окупації Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованого й місцевого єврейського населення. Наприклад, у селі Печера (колишнього

⁷⁸ Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 14 с.

⁷⁹ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941-1943 гг. Голокост і сучасність. 2008. № 1. 55 с.

Шпиківського району) було організовано табір для євреїв, що отримав назву в місцевого населення «Острів смерті», а у в'язнів «Мертва петля», через який за роки окупації пройшло близько 10 000 осіб. При звільненні живими залишилося лише 350 осіб. За оцінками найновіших досліджень щодо Голокосту, лише у Вінницькій зоні окупації внаслідок геноциду було знищено 105296 євреїв, тоді коли в Трансністрії вижило близько 15 тис. місцевих євреїв та 80 тис. депортованих. Усього в Трансністрію було вислано із Бессарабії, Буковини за період з 1941 по 1943 рр. 147 тис. євреїв. На 1 вересня 1943 р. у 88 населених пунктах Вінницької області за переписом румунських окупантів залишалось 47522 євреї (місцевих та депортованих із Бессарабії та Буковини), у тому числі 13184 – у Могилів-Подільському, 5216 – у Бершаді, 2971 – у Шаргороді, 2871 – у Джурині, 2605 – у Мурафі⁸⁰.

М. Горин, що безпосередньо аналізує у своєму дослідженні систему таборів, гетто і тюрм на території Поділля в роки окупації, стверджує, що в межах Вінницької області табори примусової праці для євреїв розташовувалися у м. Вінниці, селах Михайлівка, Тарасівка та Кунка Гайсинського, Тарасівка Жмеринського, Хрінівка Іллінецького районів, м. Калинівка, у смт Комсомольському Козятинського, с. Дяківці Літинського та Сказинцях, Озаринцях Могилів-Подільського районів; у двох таборах смт. Брацлава, в селах Нижча Кропивна, Райгород, Чуків Немирівського, Затишне Піщанського районів, містах Тульчині, Хмільнику. Автор робить висновок про те, що таких таборів на території Кам'янець-Подільської області не існувало. Наприклад, табір у Проскурові вважає трудовим табором для для порушників окупаційного режиму та саботажників, а лезневський табір для будівництва та ремонту шосе під Проскуровом називає «українським». Проте він вводить категорію «змішані табори», де утримувалися військовополонені, місцеве населення, євреї, цигани. До них відносить табори у Вороновиці, Гайсині, Козятині, Літині, Немирові

⁸⁰ Винокурова Ф. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941-1944 гг.). Проблемы історії Голокосту: науковий журнал. Випуск II. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. С. 28

Вінницької області⁸¹.

На думку деяких істориків, Голокост тут був самим «м'яким» на окупованій радянській території - в численних гетто вижили кілька десятків тисяч в'язнів. У той же час з перших днів окупації і до середини лютого 1942 р румунська влада проводили систематичне знищення єврейського населення, яке по способам і масштабам практично не відрізнялося від практики нацистів, а нерідко і перевершувало їх по садистським прийомам.

Питання вибору стояло й перед єврейським населенням. Ще в 1962 р. Х. Арендт вказувала на факти співпраці єврейських лідерів з окупаційною владою та про готовність єврейських громад на ранніх етапах гітлерівського режиму до переговорів із нацистами⁸². Так, серед тих, хто вітав окупаційну владу в липні 1941 р. у м. Вінниці, були й відомі євреї, у тому числі й духовні авторитети громади. Ф. Винокурова вважає, що вінницький рабин Ель Кордонський зустрічав гітлерівців через щире віру в цивілізованість німців. І лише тоді, коли було вбито 146 представників єврейської інтелігенції, які 178 зібралися за його заклик, він зрозумів їхні справжні плани.⁸³ На нашу думку, серед основних факторів такої поведінки окремих представників єврейства були як брак інформації про нацистську політику щодо них, віра у «висококультурну» німецьку націю, так і сподівання знайти спільну мову з окупаційною владою. Єврейське населення перед окупантами представляли юденрати – адміністративні органи єврейського самоуправління, роль яких теж не завжди була однозначною, а діяльність визначалася моральними орієнтирами їхніх лідерів. П. Слободянюк у праці «Холокост на Правобережній Україні» наводить приклад співпраці з німецькою окупаційною владою протягом 1941– 1942 рр. одного із керівників єврейської громади гетто м. Красиліва М. Айзенберга,

⁸¹ Горин М. П. Табори, гетто і тюрми на окупованій території Поділля (1941–1944 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. № 7. 425 с.

⁸² Арендт Х. Банальність зла. Ейхман в Ієрусалиме. Москва: Издательство «Європа». 2008. 16,25 с.

⁸³ Винокурова Ф. Євреї Винниці в період фашистської окупації 1941– 1944 гг. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 402 с.

який навіть після знищення фашистами своєї родини та близьких родичів, глумився над іншими євреями та разом зі старостою громади Е. Шером, секретарем К. Зельбур відбирав в них гроші, золото, цінності та передавав окупаційній владі. Проте в оцінках фашистської німецької влади помилялися як українці, так і євреї. З часом перші зрозуміли, що для влади вони «унтерменші», а інші – що місця при «новому порядку» їм немає взагалі. Одним словом, місцеве населення вже через декілька тижнів окупації усвідомило, як визначає В. Лауер, що «німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька Kultur та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями»⁸⁴.

Євреї західної Волині виявились особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення. Щонайменше у 27 містечках і селах великі групи людей, серед яких були і жителі сусідніх сіл, пограбували єврейське майно, а деякі з них убили власників. На євреїв намагалися також перекласти відповідальність за вбивства в'язнів волинських тюрем, здійснених органами НКВС. Усе це стало прелюдією для антиєврейських погромів, що відбулися у Дубно, Кременці, Корці, Шумську та Тучині. Так, у Кременці, де було виявлено понад сотню убитих в'язнів, загинуло близько 130 євреїв. У Луцьку вбили 2 тисячі євреїв, назвавши цю акцію помстою за кривду, що її завдали євреї-комуністи⁸⁵.

Наймасовішою і ефективною формою індивідуального опору було прагнення врятувати своє життя в хвилину небезпеки. Типовим були спроби сховатися напередодні «акції» в гетто або спробувати втекти з місця розстрілу. За даними 47 500 з 180 000 (більше чверті в'язнів гетто Волині) намагалися втекти зі свого населеного пункту, сховатися в тайниках або сховатися з місця страти. Представляють інтерес спостереження дослідника про географічний чинник при вирішенні сховатися: в містечках і маленьких містах це намагалися

⁸⁴ Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережній Україні. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. № 26. 268 с.

⁸⁵ Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 66 с.

зробити половина в'язнів; в середніх за чисельністю населення містах - близько чверті, а в великих містах - не більше 10%. Важливо підкреслити, що на Волині перебували основні лісові масиви на території рейхскомісаріату «Україна»; знищення гетто почалося рік після вторгнення гітлерівців: ця територія стала місцем рейдів радянських партизанських з'єднань. Тому ці цифри не можна екстраполювати на всю окуповану територію СРСР.

До індивідуальних незброєним форм опору можна також віднести відмову виконувати накази нацистів (в тому числі про роздягання під час страти, якому відмовлялися підкорятися молоді жінки і дівчата). Багато євреїв ухилялися від проходження реєстрації та носіння розпізнавальних знаків, явки до місця збору перед відправкою на страту. Як правило, це були перші кроки в довгому ланцюжку на шляху боротьби за збереження свого життя і життя своїх малолітніх або літніх близьких. Спроби покінчити життя самогубством, щоб не потрапити в руки катів, були повсюдними. У деяких гетто вони носили характер колективного самогубства. Євреї Кременця викидалися з балкона на мостові, відмовляючись йти на страту". Близько 200 в'язнів гетто Мізочі на Волині підпалили свої будинку і загинули у вогні. Колективні суїциди (повішення, отруєння, утоплення) були зафіксовані в Вінниці і Дубно (табл..2.3.).

Таблиця 2.3

Кількісні зміни єврейської національної меншини Волині

Області	Станом на 1.06.1941 р.	Станом на 1.06.1944 р.	За переписом населення 1959 р.
Волинська	123000	6412	1500
Рівненська	112000	1402	2600

Євреї постійно підлягали репресіям і знущанням. Голод, перенаселеність і погіршення санітарно-гігієнічних норм у поєднанні збільшували захворюваність серед них. Голод викликав набряк кінцівок і дизентерію, скупченість – епідемії, у першу чергу тиф. Ці страждання ще більше посилювалися і «хворобами» від синців і ран, нанесених у результаті жорстоких побоїв, які вони отримували на роботі, вулиці, або під час нічних

«візитів» німців до їхніх будинків⁸⁶.

Отже, складові геноциду євреїв у Генерал-комісаріаті Волинь–Поділля такі: запровадження системи безправ'я жертв, візуальна ідентифікація; примусова концентрація у гетто, де внаслідок недоїдання, фізичного виснаження, холоду, антисанітарії, відсутності медичного обслуговування їх фізично й психологічно виснажено; проведення масових страт жертв. Якщо перші з них відбувалися з часу встановлення окупаційної влади на теренах Волині, то з кінця літа – початку осені 1942 р. масові екстермінації стали системними. Як результат євреї регіону були фактично повністю вбито, а злочини супроти них стали складовою частиною остаточно розв'язання єврейського питання в Європі Третім рейхом.

⁸⁶ Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. Український історичний журнал. 2004. № 3. 94 с.

РОЗДІЛ 3. ЄВРЕЙСЬКИЙ ОПІР ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Унікальність єврейського руху опору полягала у відсутності загального політичного центру, якому підпорядковувалися б єврейські партизани й підпілляники, а також у його екстериторіальності, адже він не мав опори на свою етнічну чи державну територію та не ставив собі за мету її визволення від окупантів. На особливий характер єврейського опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, котра передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення. Тож специфіка єврейського опору визначалася його відокремленістю від решти мешканців та більшою, навіть винятковою жорстокістю окупаційної політики стосовно євреїв порівняно з іншими етносами й релігійними групами. Специфічними були також види єврейського руху опору. Відсутність власної держави та навіть етнічної території, ізолюваність від сусідніх народів в умовах тотального терору й загрози повного винищення обумовили своєрідність єврейського спротиву геноциду. Якщо радянські борці зосередилися на партизанських діях, індивідуальному терорі, диверсіях у промисловості та на транспорті, прихильники польської підпілляної держави накопичували сили для потужного повстання у вирішальний момент, а українські націоналісти віддавали перевагу оборонним діям на захист українського населення від німецького терору й економічної експлуатації, то діяльність євреїв-антинацистів була сфокусована на боротьбі за фізичне виживання власного народу в умовах Катастрофи.⁸⁷

Історики приділили класифікації форм і методів єврейського спротиву особливу увагу. Детальний та глибокий аналіз різновидів протидії євреїв окупантам сприяв вивченню методів цивільного опору всього мирного населення окупованих територій (табл.3.1.)

⁸⁷ Слободянюк М. Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту. Український історичний журнал. 2020. N 3. 69-70 с.

Таблиця 3.1

Форми та методи єврейського супротиву

Автор	Форми та методи
І.Альтман ⁸⁸	Методи: прагнення будь-що зберегти життя власне і своїх близьких, невиконання розпоряджень влади, нелегальні виробництво й торгівлю, спроби дати фізичну відсіч, намагання сховатися або втекти, ухиляння від реєстрації чи роботи, підробку «арійських» документів, мужню поведінку під час страт, акти самогубства, прояви солідарності та добротності, передсмертні слова про відплату катам.
А.Подольський ⁸⁹	Форми: збройний, беззбройний (але організований), напіворганізований або стихійний, пасивний
М.Тяглий ⁹⁰	Економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення й діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне та духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної й людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище та втечі, збройний опір (підпільна, партизанська діяльність, повстання).

Євреї не були орієнтовані на опір нацистам. Вони зверталися до нього лише в окремих випадках, локально і в останній момент. За кількістю вбитих німців єврейський збройний спротив є майже непомітним⁹¹.

Типовою була реакція євреїв на всі заходи нацистів. Вона зводилася до двох типових форм: спроби попередити дію чи уникнути небажаного, і за невдалої спроби – до автоматичного виконання наказів. До початку масових розстрілів восени 1941 р. євреї уникали провокацій і підкорювалися указам адміністрації. Разом з ліквідацією гетто і знищенням їхніх мешканців все більш

⁸⁸ Альтман І.А. Жертви ненависти. Холокост в ССРСР, 1941–1945. – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. 305 с.

⁸⁹ Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. Київ, 2007. 75 с.

⁹⁰ Тяглий М.І. Протистояння євреїв Криму нацистському геноциду (1941–1944). Культура народів Причорномор'я. Вып.66. Симферополь, 2005. 65 с.

⁹¹ Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої Світової війни. 1939-1945 рр. Київ: Олан, 2004. 704 с.

поширеними ставали випадки втечі євреїв до лісу, переховування під чужими іменами тощо. При цьому одразу ж постає питання визначення поняття “єврейський партизан”. Чи відносити до згаданої категорії лише євреїв, що воювали у складі єврейських загонів, чи теж і бійців неєврейських формувань у радянському партизанському русі. Також серед партизанів єврейського походження були жінки, діти і особи похилого віку. Для того, аби дати визначення поняттю єврейського Руху Опору в роки німецько-радянської війни, необхідно розглянути усе різноманіття форм і видів реакції євреїв на Голокост. Дослідники відмічають велику змістовну різницю між термінологічними поняттями “протидія” і “спротив”. Так, протидія визначається проф. Бар-Іланського університету Даном Міхманом як “здійснення певного роду свідомих активних дій з метою самозбереження, на відміну від бездіяльності або покори. Протидія є спротивом усім ворожим діям або системі дій владній системі і включає у себе економічний, соціальний, культурний, політичний і низку інших аспектів”⁹². Відповідно терміни “спротив”, “опір” в межах даної концепції позначають збройні дії як такі, і спротив, таким чином, розуміється як складова частина протидії, вужчим щодо неї поняттям.

У перший період окупації, липні – грудні 1941 року, радянський підпільний рух на Житомирщині був фактично знищений. Євреї у цей час намагалися пристосуватися до нового режиму, перебороти його тим же шляхом, яким вони боролися з чужою сваволею протягом тисячоліть. Навіть вважали, що нацисти змінять свою політику. Проте всі ці надії виявилися примарними. Якщо кількість осіб, які офіційно визнавали себе євреями станом на 1 жовтня 1941 р. складала у Житомирській області 9841 особу – що становило 0,7% від кількості усього населення, – то до початку 1942 р. вона скоротилася більше, ніж втричі. Лише у березні 1942 року на території області з’явилися перші диверсійні групи, закинуті сюди з метою активізації підривної діяльності. Встановлення кількості євреїв у складі подібних формувань на

⁹² Гика В. Історія Великої Вітчизняної війни в документах державного архіву області. Волинь у Другій світовій війні. 2005. 202-208 с.

даному етапі ускладнене тією обставиною, що менші збройні загони швидко припиняли своє автономне існування і вливалися до змішаних радянських партизанських формувань. Деякі групи, сформовані переважно з євреїв, проіснували від одного до двох місяців і були знищені силами карателів і допоміжної поліції. На окупованій радянській території, на відміну від Польщі, де єврейський опір зосереджувався здебільшого у гетто великих міст, євреї-підпільники створювали антинацистське підпілля поза межами гетто⁹³.

Рух Опору Житомирщини у національному плані був строкатим і неоднорідним, а тому у ньому знайшлося місце усім, кого німці і українські націоналісти вважали ворожим елементом. Слід зазначити, що командирам партизанських загонів у визначенні свого ставлення до євреїв доводилося зважати й на настрої місцевого населення. Під впливом націоналістичної пропаганди мешканці українських містечок і сіл подекуди сприймали тих, хто переховувався у лісах не просто партизанами, борцями із окупаційним режимом, але й представниками радянського режиму, що ототожнювало в їхній уяві поняття “більшовик” і “жид”. Саме тому існували випадки, коли червоні командири намагалися обмежувати кількість євреїв у своїх загонах, щоби не виглядати в очах місцевого населення захисниками останніх. Разом з тим, найбільша кількість осіб єврейського походження з числа кадрових офіцерів та представників інтелігенції, як відомо, насправді виконувала функції політичних комісарів, друкарів, лікарів⁹⁴.

Практика життя довела помилковість орієнтації керівництва ЦШПР на створення чисельних партизанських з'єднань у перший період окупації (липень – грудень 1941 р.), тому створювані протягом літа 1942 року партизанські загони склалися з меншої кількості бійців і перед ними висувалися невеликі тактичні завдання. З-посеред акцій, проведених партизанами у цей час слід пригадати надання захисту і підтримки єврейським сімейним таборам

⁹³ Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. 2010. 697 с.

⁹⁴ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с

формуваннями Антона Бринського і Олексія Кондратюка, якими були створені перші “сімейні” лісові бази у Овруцькому і Лугинському районах. Зазначимо, що Бринський намагався вирішити проблему сімейних єврейських таборів у своєму з’єднанні, розділивши бойові партизанські групи від небоездатної решти. При цьому слово “євреї” Бринським у звітах не використовувалось. Учасник партизанського руху Г.Розенблат згадував, що єврейські партизани з’явилися у лісах саме влітку 1942 р., коли почалося масове знищення євреїв у гетто⁹⁵.

У 1942 р. партизанський рух на Житомирщині і в сусідніх областях Полісько-Волинського регіону був ще досить слабким, неорганізованим і мало чисельним. Проте саме у 1942 році, як визначають дослідники, і зокрема Джон Армстронг, на Правобережній Україні сформувався організований антинацистський рух Опору. У центральній частині області, неподалік від Житомира розгорнув свою діяльність партизанський загін “За Батьківщину” під командуванням Миколи Тваурі. 28 червня 1942 р., у ході атаки на автоколонну у лісі на захід від містечка Коростишів, німці втратили внаслідок шістнадцять автомобілів. За хоробрість при проведенні операції було посмертно відмічено нагородою ст. сержанта Єфіма Гримберга⁹⁶.

У листопаді 1942 р. на північ Житомирщини була десантована організаторська група на чолі зі Степаном Маліковим. У кінці грудня 1942 р. у його загоні було вже 310 бійців. На базі цього загону виникло нове партизанське з’єднання під назвою “Житомирська партизанська дивізія ім. М.О.Щорса”, яке у вересні 1943 р. налічувало майже 3 тисячі осіб. У дивізії воювали 64 євреї. Значна кількість євреїв перебувала з осені 1942 р. у партизанському загоні Юзефа Собесяка (Макса). 7 листопада 1943 р. частина загонів з’єднання Малікова оволоділа районним центром Мархлевськ (нині – Довбиш) Житомирської області. 19 листопада 1943 р. два інших загони

⁹⁵ Дерейко І. Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна». Сторінки воєнної історії України. 2004. №8. 259-260 с.

⁹⁶ Клименко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків: Ранок НП, 2012. 272 с

штурмом оволоділи поселенням і залізничною станцією Ігнатпіль, а у грудні 1943 р. визволили і втримували райцентр Лугини. У цей же час до штабу з'єднання через підпільну групу Протасевича було повідомлено про те, що певна будівельна фірма у Житомирі займається підготовкою матеріалів і арматури для будівництва аеродромів у Німеччині. Зв'язок із особою, про яку було відомо, що вона приховується під німецьким ім'ям, Марією Розен, міг би дати партизанам вихід на керівництво фірми⁹⁷.

Встановлення контакту із нею було доручене кільком розвідникам і зокрема комісару Андрію Волинчуку. Завдяки Розен вантажний транспорт фірми "Max Tube" двічі використовувався підпільниками під час облав. Пізніше, коли на початку вересня 1943 р. почалася евакуація промислових підприємств Житомира, її документацію розмістили у трьох вантажних і одному легковому автомобілях і повезли до Проскурова (нині Хмельницький). У лісі, через який йшов шосейний шлях, машини були зупинені партизанами. Так Марія Розен допомогла партизанам отримати важливі дані про проекти, до участі у яких раніше залучалася фірма. У травні 1943 р. у районах Київської і Житомирської областей було сформовано 15 партизанських загонів.

Оскільки кількість людей у них швидко зростала і знаходилися вони у різних місцях, зв'язок із ними керівництва був ускладнений. Через це їх об'єднали у сім партизанських батальйонів, координацію діями яких здійснював штаб з'єднання загонів Київської області ім. Хрущова. У складі даного з'єднання воювали 63 євреї. Офіцер Червоної Армії К.Дівонін, переправлений підпільниками Києва до Житомирської області, отримав завдання створення у південно-східних районах бойових партизанських груп. Однією з них була група Якова Богорада (псевдо Пастух), сформована з числа біглих військовополонених. Дана група проводила диверсії на залізниці Фастів-Козятин з початку травня 1942 р., а також на підприємствах гебітскомісаріату на території схід від Андрушівських лісів.

⁹⁷ Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні/ Ред.-упор. С.Я.Єлісаветський. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 334 с.

У квітні 1943 р. гестапо вийшло на групу і заарештувало чотирьох підпільників. Сам Богорад був поранений. Внаслідок бою в Андрушівському лісі група була розсіяна. Решта партизанів переховувалися по селах Лебединці, Бровки та Ярешки Андрушівського району. Улітку 1943 р. підричники з групи Богорада продовжували здійснювати диверсії на залізниці Фастів-Попільня-Козятин. Також у серпні-вересні 1943 р. група провела низку диверсій на залізниці Київ-Вінниця (зокрема, в районі перегону Бровки-Чорнорудка). Партизани Якова Богорада (перед з'єднанням із наступаючими частинами Червоної Армії у грудні 1943 р. їх було 46 осіб) зривали діяльність німців із забезпечення армії продовольством також в Андрушівському і Вчорайшанському районах Житомирщини. Усього за час існування групи було знищено 24 молотарки й розбито 11 молокопунктів, що затримало їхнє постачання хлібом, маслом і молоком⁹⁸.

У з'єднанні Сабурова разом з українцями, росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народів СРСР билися з окупантами і партизани-євреї. Згідно книгам обліку особового складу з'єднання у ньому нараховувалось 122 євреї, 19 з яких займали командирські посади. Зокрема, командирами загонів були Роберт Сатановський і Борис Штейн, партизанськими ротами командували Єфим Цингауз і Зелік Шапіро. Диверсійну групу очолював Цві Ольшанський. Начальником штабу батальйону був старший лейтенант Семен Фальковський, комісаром загону – Михайло Полінський, політруками рот – Леонід Мондрус, Іосиф Невмержицький і Дмитро Рондаль. Санітарно-лікувальну роботу здійснювали лікарі Менаше Попель, Ейдлін і Емма Хотина⁹⁹.

Протягом другої половини 1943 року перехоплення Червоною Армією наступальної ініціативи на фронті призвело і до зміни ситуації у німецькому

⁹⁸ Міщенко Г.П. і Матвійчук М.М. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) Київ: Видавництво Київського університету, 1960. 117 с.

⁹⁹ Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні/ Ред.-упор. С.Я.Єлісаветський. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 367 с.

тилу. На території Житомирської області під впливом агітації до партизанів у згаданий період перейшло: з Любарської поліції – 20 чол., із Коростишівської – 43 чол., із Биківської – 37 чол. та із Яруньської – 25 чол.

Слід зазначити, що подекуди колишні поліцаї виявляли антисемітські настрої по відношенню до окремих партизанів. Партизанські командири “були змушені жорстоко придушувати виступи проти євреїв і швидко реагувати на провокації. У партизанській боротьбі в роки окупації взяли участь сотні партизанів євреїв. Нерідко вони воювали в партизанах під вигаданими іменами. Також складно підрахувати їхню чисельність на основі партизанських облікових листів. Але відомо, що загалом у з’єднаннях Ковпака, Сабурова і Федорова воювало близько 3000 євреїв¹⁰⁰.

Діяльність підпільних організацій гетто як специфічній формі єврейського Опору - на території Волині групи Опору виникли в 19 населених пунктах. Одним з перших важливих завдань підпільників гетто була допомога втекли з полону радянським військовослужбовцям і переправлення їх до партизанів. Підпільники також переправляли партизанам медикаменти і лікували їх в лікарнях гетто. За участь в цих операціях багато євреїв були страчені.

Підготовка колективних та індивідуальних пагонів з метою сховатися на «арійської» стороні або направити підготовлених і озброєних людей в партизанські загони стало одним з основних напрямків діяльності підпільників. Індивідуальні пагони організовувалися для тих, кому загрожувала небезпека, для встановлення міцних контактів з партизанами, передачі їм термінової розвідувальної інформації або відомостей про підготовлювані «акціях» нацистів. Виводилися в гетто (нерідко за запитом партизан) представники певних спеціальностей, найчастіше хірурги, зубні лікарі, терапевти. Метою таких операцій було перш за все активну участь євреїв, здатних носити зброю, в боротьбі з нацистами.

Для проходження до партизанів залучалися провідники з гетто. Як правило, це

¹⁰⁰ 16. Проблеми історії Голокосту. Випуск №4: „Ткума”. Дніпропетровськ. 2007. 48 с.

були жінки і підлітки, зовнішність і мова яких не дозволяли дізнатися в них євреїв. На рахунку деяких з них - десятки виведених в ліс в'язнів.

При отриманні інформації про ліквідацію гетто плани втечі розроблялися з урахуванням можливості сховатися якомога більшої кількості в'язнів. Підготовка таких масових втеч була пов'язана з чималими небезпеками. В гетто працювали агенти гестапо; догляд в ліс прирікав на загибель або голодне існування осіб похилого віку та малолітніх членів сім'ї; для того щоб дістатися до партизанів, потрібні були зв'язкові. Найважливішим і найбільш небезпечним напрямком діяльності підпільних організацій було придбання (купівля, крадіжки) і виготовлення зброї, а також створення його складів як на території гетто. У 12 містах Волині, де є відомості про озброєнні підпільних груп, число підпільників становило близько 250 чоловік. Вони мали не менше 16 автоматів, 16 рушницями, кількома гранатами.

Збройний опір передбачав в основному пасивну оборону з метою нанесення максимального збитку карателям. Повстання ж характеризуються не тільки тривалістю опору, нанесенням значної шкоди ворогові, вимушено його використовувати додаткові людські ресурси і техніку, але спробою масового втечі на «арійську сторону» або в навколишні ліси в пошуках партизан. У той же час успішна втеча в результаті опору значного числа в'язнів іноді досягалася при мінімальній кількості вогнепальної зброї або взагалі без неї.

Опір в Тучин на Волині було найбільш організованим серед повстань в невеликих гетто. Підготовка до нього була завершена приблизно за педелю до ліквідації гетто. Повстання очолив керівник юденрата Гецель Шварцман, який і розробив шит опору. Його учасники мали 11 гвинтівками з патронами, 25 пістолетами і 20 гранатами, а також холодною зброєю. Рішення про повстання також було оголошено його організатором в синагозі. Зброя також було розподілено серед чотирьох груп, що склалися з 60 молодих в'язнів.

Гітлерівці та їхні посібники були зустрінуті вогнем в декількох місцях: біля входу в гетто, на головній вулиці та біля юденрата. Був організований

масовий підпал будівель, що дозволив багатьом в'язням сховатися. Спеціальна група на чолі з Г. Шварцманом і двома його синами прикривала вогнем втекли. Втрати карателів убитими, за деякими свідченнями, склали «два автофургона». Такі продумані дії дозволили вирватися на свободу більшості з 3000 в'язнів. На жаль, майже всі вони згодом загинули ". В іншому волинському містечку, Мізочі юденрат також брав участь в підготовці повстання. Його особливістю була повна відсутність вогнепальної зброї. Тим не менш, діючи за класичною схемою « підпал - втеча », половина в'язнів, озброєна лише сокирами і ножами, змогла покинути межі гетто ¹⁰¹.

Останній збройний опір на території Волині сталося в єврейському робочому таборі в Луцьку в середині грудня 1942 р де знаходилося близько 500 в'язнів. Інформація про підготовлюваний знищення була отримана лише за добу до «акції». У повсталих були автомат, кілька рушниць, сокири і ножі. Тут була зроблена інша тактика - активна оборона. Забарикадувавшись в будівлі єврейської гімназії, в'язні зуміли відбити дві атаки карателів, які використовували бронетехніку. Одна з атак перейшла в рукопашний бій. змусив гітлерівців відступити. Лише на світанку наступного дня (за іншими даними - близько опівночі) нацисти та їхні посібники оволоділи будівлею. Все залишалися в живих учасники опору були страчені.

С.Я. Єлісаветський за архівними джерелами виявив близько 3000 євреїв, які воювали в складі партизанських загонів України. Тим часом, за даними Ш. Спектора, тільки на Волині їх число становило від 1700 до 1900 осіб.

Єврейські загони і трупні в Україні виникають дещо пізніше. Це обумовлено як особливостями партизанського руху, так і тим, що масове знищення євреїв доводиться тут на літо - восени 1942 р Близько 50 єврейських груп і загонів боролось на Україні, головним чином на Волині, в Західній Україні і на території Вінницької області. Близько 1000 єврейських партизанів, які входили в 30-40 самостійних груп, билися на Волині з літа по грудень 1942

¹⁰¹ Лапенко С. Гетто в Україні як засіб «розв'язання єврейського питання» під час Другої світової війни. Acta studiosa historica. 2014. №4. С. 135.

року.

Влітку-восени 1942 р на Волині з'явилися партизанські групи, майже повністю склалися з євреїв. За свідченням колишнього партизанського командира Гриші Розенבלата, такі групи з'явилися в районі Березне. Дубровниці, Дубно, Радзівілова (Рівненська область), Колок, Каменя-Каширського, Любомля, Олики (Волинська область).

Загін Е. Бакальчук - Н. Місюри складався спочатку з 12 партизан, потім він регулярно поповнювався в'язнями гетто і спреями з сімейних таборів, охорона і допомога якому стали одним із важливих завдань загону. Втікши з полону з кількома товаришами молодший лейтенант А. Абугов (єврей за національністю) зустрів у лісі в районі Ковеля групу з 20 євреїв, які втекли з гетто. Згодом загін, де Абугов став начальником штабу, виріс до 80 бійців, переважно євреїв. У 12 сімейних таборах на Волині перебували близько 2500 єврейських жінок, дітей і людей похилого віку. Найбільші з них - в загонах Макса і Крука (600 осіб), в батальйоні Місюри (350) і у Волинській дивізії (300). Майже 1500 колишніх в'язнів вціліли. Після безуспішного пошуку партизан втекли з гетто Сарни в'язні на чолі з І. Вольфом в жовтні 1942 р біля села Красін організували партизанський загін.

Якщо аналізувати кількість врятованих євреїв на Волині, то в різних її регіонах вона буде суттєво відрізнятися. З Рівненщини змогли втекти майже вдсятеро більше євреїв, ніж у Волинській області, що пояснюється більшою відстанню від кордону. Наприклад, в Корці завдяки евакуації врятувалося 20% євреїв, в Мізочі – 15%, в Острозі – 10%.

Натомість у містах Волинської області – лише 3% в Турійську, в Мацієві – 2,5%, в Ковелі – 1,6%, в Луцьку – 1,5%. Середній відсоток евакуйованих євреїв Волині становить 5% (12000-13000 осіб). Такі показники є набагато меншими, якщо їх порівнювати загалом із Західною Україною – 10-12%.¹⁰²

¹⁰² Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2014. 43с.

Голокост став однією з найбільших трагедій для євреїв за уся добу існування єврейських поселень на території України. Він позначився для євреїв не тільки великими демографічними втратами, а й призвів до ментальних змін, змін у національній пам'яті народу. Окрім того, для розкиданих по усьому світу євреїв події Голокосту стали об'єднуючим фактором та причиною росту національного самоусвідомлення належності до народу, який пережив найбільшу трагедію за уся тисячолітню історію.

Однією із причин великих жертв серед євреїв Поділля було те, що переважна більшість із них з різних причин залишилася на окупованих німецькою армією та її союзниками територіях. Серед основних причин були: неефективна та провалена евакуація у перші дні війни, приховування радянською владою інформації про цілеспрямоване винищення єврейського населення, довіра до Радянської армії та віра у її могутність або, навпаки, антирадянські настрої, небажання та неможливість залишити рідні місця літніх людей та хворих та віра у те, що така «висококультурна» нація як німці, не вдасться до «людовбивства»¹⁰³.

¹⁰³ Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

РОЗДІЛ 4. ПОРЯТУНОК ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ ЖИТЕЛЯМИ КРАЮ

Українсько-єврейські взаємини варто розглядати у кількох площинах. По-перше, це політична площина, що стосувалася взаємин українських та єврейських організацій у межах польської держави, співпраці українських та єврейських послів у польському сеймі тощо. В політичній площині ці взаємини були неоднозначними. Так, у 20-х рр. в Північно-Західній Україні були помітні тенденції до українсько-єврейської співпраці. Зокрема, під час парламентських виборів 1922 і 1929 рр. українські партії разом із сіоністами та іншими непольськими групами, що входили у «Блок національних меншостей» («Блок» видавав у Варшаві свій друкований орган — журнал «Natio», що редагувався українцем Павлом Лисяком), виступали єдиним фронтом. Під час роботи сейму українські та єврейські парламентарії узгоджували свої позиції, однаково голосували і надавали підтримку одне одному. Однак це стосувалося лише частини єврейських політичних організацій і лише Північно-Західної України, і причин для охолодження цих стосунків було значно більше. В умовах, коли українство програло боротьбу за незалежність, а світові держави в особі Ради Амбасадорів так і не надали українській Галичині очікуваної автономії, більшість єврейських політичних структур пішла на співпрацю з польською державою. Результатом цього зближення стало укладення 4 липня 1925 р. польсько-єврейської угоди, що значно погіршило українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у цілому. Ця угода фактично поставила крапку на подальшій українсько-єврейській співпраці. Поряд з цим не останню роль у загостренні українсько-єврейських політичних взаємин на Західній Волині відіграли такі фактори, як єврейська аграрна колонізація на Півдні України чи в Криму або вбивство С. Петлюри¹⁰⁴.

По-друге, це господарсько-економічна площина, що стосувалась питань господарських взаємин переважно українського селянина та міського

¹⁰⁴ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918-1939 років. Україна модерна. 2002. №7. С. 106

посередника-єврея і конкуренції молодих українських кооперативів з відповідними єврейськими інституціями, що проходили під гаслами «Свій до свого», «Книга замість горілки» (акція «Просвіти»), які підривали єврейську торгівлю та шинкарський промисел. Цей стан українсько-єврейських взаємин перед війною у Західній Україні (в тому числі й на Волині) характеризують як «латентну» (тобто приховану) війну. Хоч варто зазначити, що далеко не все українське населення та політичні організації дотримувалися цих гасел. Так само слід зауважити, що не всі українські кооперативи, як і єврейські підприємці, відмовлялися від співпраці¹⁰⁵.

Третя площина — це ставлення широких мас українського населення, тобто звичайних громадян, до євреїв, або просто людські взаємини на міжособистісному рівні.

Змінювали свою позицію стосовно єврейського питання й українські політичні сили, зокрема ОУН, позицію якої стосовно євреїв проаналізовано в дослідженні автора даної роботи «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки». Зокрема, у цьому дослідженні зазначено, що істотна зміна орієнтирів стосовно до євреїв ОУН та УПА відбулася саме з 1942 р. та й на початковому етапі війни участь оунівців в антиєврейських погромах дуже часто визначалася не програмними вказівками організації, а особистим баченням лідерів місцевих оунівських організацій¹⁰⁶.

Відхід ОУН від політичної оцінки єврейського населення України як «жидокомуни», «жидобільшовизму» остаточно відбувся у 1950 р., коли в листівці цієї організації остаточно було зафіксовано, що «євреї – громадяни України».

Серед українців одні повірили у німецьку пропаганду, що усі євреї є комуністами, а тому несуть відповідальність за попередні злочини радянської

¹⁰⁵ Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930-х років: латентна війна. Сучасність. 2003. № 9. С. 94.

¹⁰⁶ Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» 476 (до 70-річчя початку Другої світової війни). 2010. С. 312-313

влади і мають бути знищеними, інші – намагалися пристосуватися до нового режиму, а тому намагалися відверто не показувати свою позицію, а ще інші – засуджували та виступали проти масових акцій по знищенню єврейського населення або рятували євреїв, ризикуючи своїм життям та життям рідних. М. Гон вважає, що поведінка спостерігачів процесу геноциду визначалася двома факторами: високим рівнем упередженості стосовно «чужих» та результативністю пропаганди расистських ідей. На думку дослідника, своїм вчинком чи бездіяльністю окремий індивід в умовах геноциду вирішував долю не тільки інших, а й свою, оскільки він стояв перед вибором – занепасти своє «я» чи підтвердити моральне право називатися людиною. Крім того, ця поведінка визначалася позицією влади стосовно «єврейського питання»¹⁰⁷.

Незважаючи на небезпеку, знаходились українці, які, рятуючи євреїв, ризикували не тільки своїм життям, але й життям своїх близьких. Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Таких героїв називають «праведниками народів світу»; це – почесне звання, що присвоюється від імені Ізраїлю відповідно до закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання праведника розглядає спеціальна громадська комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю.

Відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення їх самих та членів їхніх сімей. Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Г.Франка та штатдтауптмана Геллера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин».

¹⁰⁷ Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Дніпро : Ткума, 2010. С. 4–16.

У роботах дослідників проаналізовано ставлення місцевого населення до подій Голокосту. В. Лауер розрізняє чотири типи реакції: від відстороненого спостереження за долею жертв, пасивного співпереживання, допомоги приреченим, до активного сприяння окупантам¹⁰⁸. Якщо в останньому випадку можна було взяти якусь користь для себе, то передостанній загрожував смертю. У зв'язку з цим варто звернути увагу на Праведників світу, які жертвували собою, рятуючи євреїв.

Серед тих, хто надавав допомогу євреям, були представники різних верств населення та різних спільнот, які керувалися різними мотивами. Було чимало випадків, коли члени подружніх національно змішаних пар, їхні рідні рятували євреїв як своїх родичів. Сюди ж треба додати українців, поляків та інших, які відчували романтичні почуття, кохання до своїх обранців—представників єврейського народу.

Доволі поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К.Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти та християни-євангелісти¹⁰⁹. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські й навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв¹¹⁰.

Порятунок євреїв на території УРСР потребує розгляду специфічних умов, в яких вони перебували. Оскільки євреї оголошувалися ідеологічними, расовими та політичними противниками, допомога їм розцінювалася як акт саботажу та каралася смертю. Такі порядки відрізнялися від країн Західної Європи, де режим окупації був лояльнішим.

¹⁰⁸ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. С. 12

¹⁰⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. С. 95

¹¹⁰ Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. Історіографічні дослідження в Україні. 2017. Вип. 27. С. 39

Ускладнювався порятунок євреїв указами, згідно з якими не можна було надавати притулок німецьким жителям без посвідчення особи. В січні 1942 р. в Острозькому районі така постанова ще й забороняла допомагати одягом та продуктами харчування німецьким жителям. Сама підозра у порушенні наказу могло призвести до розстрілу ¹¹¹.

В умовах, коли місцевим жителям за переховування євреїв загрожувала смертна кара, кожен такий акт був виявом особистої відваги. За даними Яд Вашем, за кількістю визнаних рятівників євреїв (Праведників народів світу) на 10 листопада 2021 р. таких було 2,673 особи¹¹². Реальне число рятівників є набагато більшим, адже офіційні дані відображають лишт зафіксовані факти порятунку. Кількість Праведників України та світу щороку росте.

Всього відомо про 24 випадки порятунку євреїв Праведниками України з Рівненщини поза межами області (10 – в Люблінському воєводстві Польщі, 5 – у Волинській області, 3 – у Хмельницькій, 3 – у Вінницькій, по одному в Житомирській, Івано-Франківській області та Білорусії). Траплялися випадки порятунку німецьких євреїв. Сім'я Рудюк (Борчаковських) врятувала Гіту Штайнберг та Іру Шейнеркримпер із Варшави, які опинилися під час війни в Острозі у родичів ¹¹³.

Кількість врятованих євреїв перевищує число рятівників, адже часто їх переховували цілими сім'ями. Сюди внесено 70 євреїв партизанського загону М. Місюри, який в 2007 р. визнаний Праведником України. Ці дані не є остаточні і можуть бути змінені в бік збільшення в разі виявлення нових випадків порятунку. Також слід брати до уваги факти порятунку євреїв, кількість яких з'ясувати важко. Сім'я Кієк врятувала групу євреїв у с.

¹¹¹ Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2014. С. 145

¹¹² Кількість Праведників світу на 01.01.2019 р. Яд Вашем. URL: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp> (дата звернення: 10.11.2021)

¹¹³ Кіндрат К. Геноцид євреїв в Україні і їх рятівництво. Вісті Рівненщини. 1996. 16 жовтня.

Пустомити Гощанського району, С. Корнієнко – сім'ю Й. Зільберта. В таких випадках кількість врятованих не вказувалася.¹¹⁴

Більшість євреїв були врятовані в селах та хуторах. У великих містах зафіксовано лише кілька таких випадків – по одному в Острозі, Дубно, Мізочі, Дубровиці та 4 випадки в м. Рівне. В містах, де існувала карткова система, гостріше стояло питання з забезпеченням продуктами. Наявність природних масивів та лісів поблизу сіл надавала євреям потенційні переваги для порятунку. Тому на Рівненщині більшість євреїв врятувалася саме в північній частині, де рівень урбанізованості був менший, ніж на півдні. Також слід зауважити, що ліквідація гетто Рівненщини завершилася більш ніж через рік після окупації регіону нацистами, що давало деякий час для втечі та переховування. Загалом, у міжвоєнний період українці та євреї не виявляли міжетнічної нетерпимості. Вони разом ходили в школу, навечорниці, спільно відзначали свята¹¹⁵.

Щоб вберегти єврейських дітей, жителі-неєвреї видавали їх за власних. Так, під виглядом пастуха-українця врятувався 13-літній Ушер Олікер з Мізоча. Сім'я Данцкерів із с. Підгірці віддала дітей в різні українські сім'ї: Лізу – в с. Переділи, а брата – в Мартинівку. Однією з перших Праведників світу стала М. Бабич з Рівного, яка врятувала доньку І. Осипова, в якого була нянею. Ризик розкриття був дуже великий, адже Марія була старша за 50 років, а в такому віці народити дитину досить складно¹¹⁶.

Щоправда, були й інші випадки, коли матері видавали на смерть своїх дітей- «напівкровок», або хтось із подружжя видавав свого єврейського чоловіка або дружину. Колишні колеги євреїв по навчанню й роботі, сусіди, яких пов'язувало з євреями життя у довоєнні часи, допомагали їм через дружні почуття, товариські відносини. Були випадки, коли українці рятували тих

¹¹⁴ Михальчук Р. Рівненська область в статистиці порятунку євреїв. Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали V I Міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 14–15 травня 2013 р.). Рівне : РВВ РДГУ, 2013. Ч. 2. С. 93

¹¹⁵ Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2014. С. 138

¹¹⁶ Там само. С. 139-140

євреїв, які колись надали їм допомогу у скрутні часи. Українські підпільники та партизани іноді вбачали у допомозі євреям одну із форм Опору нацистському режиму. Окремі люди, яких можна назвати нон-конформістами, що не могли адаптуватися в суспільстві за панування нацистського режиму, намагалися протистояти насильству через допомогу жертвам цього режиму. Християни й мусульмани нерідко рятували євреїв через свої релігійні переконання. Деякі люди намагалися врятувати євреїв через раптовий душевний порив. Були й корисливі мотиви надання допомоги євреям, намагання отримати від їхнього порятунку матеріальну вигоду.

Чимало рятівників надавали допомогу переслідуваним євреям абсолютно безкорисливо, натомість у багатьох випадках рятування євреїв у тому чи іншому вигляді фігурував матеріальний чинник. Отримання матеріальної винагороди за рятування євреїв під час Голокосту не відповідає критеріям, за якими громадська Комісія «Яд Вашем» присвоює звання «Праведник народів світу». Однак переховування людей протягом довгого періоду — багатьох місяців, а інколи й років — завжди мало «економічну складову», пов'язану з необхідністю, насамперед, закупівлі харчів. «Як впливає зі спогадів, — зазначає Ярослав Грицак, — вижити могли тільки євреї, які мали гроші — бо треба було втримати і самих себе, й заплатити тим, хто тебе переховував». Часто бувало, коли рятівники не вимагали від євреїв конкретної суми грошей, а питали про їхні можливості. За ці гроші господарі купували продукти харчування для себе та тих, кого переховували¹¹⁷.

Місцева окупаційна адміністрація спонукала жителів видавати євреїв. Винагорода була різноманітною. В одних випадках це було 1000 крб. з правом наділення присадибною ділянкою та надання харчових продуктів, в інших — горілка, корова, сіль, гроші. М. Айзенштейна з Рокитного проміняли на сірники і сіль¹¹⁸

¹¹⁷ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни, Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 95-102

¹¹⁸ Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2014. 112 с.

Рятування євреїв за платню (відшкодування витрат, або «для прибутку») мало кілька аспектів. Інколи, коли гроші у євреїв закінчувалися, «корисливі рятівники» видавали їх нацистам або поліцаям на розправу і вірну смерть. Інколи, коли у євреїв вичерпувалися матеріальні ресурси, рятівники, які початково керувалися матеріальними стимулами, виявляли найкращі людські якості і продовжували допомагати їм, уже не отримуючи винагороди.

Навіть якщо єврея (або групу євреїв) рятували за гроші, це не означало меншого ризику для рятівників, яких нацисти карали так само, як і безкорисливих Праведників народів світу. Для певних людей переховування євреїв справді стало певним «бізнесом», на якому вони намагалися заробити у скрутні воєнні часи. Але німецькі окупанти обіцяли винагороду і за виказування євреїв та за доноси на їхніх рятівників, і цей «спосіб заробітку» був безпечнішим. Порятунк євреїв здійснювався різними методами, в тому числі за допомогою підроблених документів. «Волинь» повідомляла про фальсифікацію посвідчення єврейки на польське прізвище. Під час порятунку євреїв, надання їм допомоги наявним був мотив ризику, можна було відчутися себе героєм в контексті непокори влади.

Варто зазначити, що видання євреїв було не просто «виявом лояльності» гітлерівському режиму, але й визначалося нацистськими законами й постановами та представлялося пропагандою як «чеснота» для суспільства і «моральний обов'язок» його членів. За умов викривленої тоталітарними системами суспільної свідомості та сплюндрованої моралі цей чинник робив справу рятування євреїв ще більш небезпечною.

Показовим є випадок, що стався у селі Кобильня (тепер Весняне, Корецького р-ну, Рівненської обл.), коли селяни переховували двох єврейських дівчат (а разом з ними і їхніх товаришів, що врятувалися від розстрілу біля с. Козак) — доньок місцевого єврейського крамаря, розстріляного німцями, що прибули у своє рідне село. Цих дівчат та їхніх товаришів переховували не лише

в садибі українського селянина Ковальчука Олексія (1869-1947), а й почергово у садибах його синів — Дмитра, Івана, Онана, Андрія, які жили вже окремо від батька, та селян, котрим він довіряв (наприклад, його сусіда Величка Федося). На запитання «Чому євреї прийшли саме до Вас?» — очевидець тих подій та представник цієї родини Ковальчук Віталій Андрійович відповів, що родина мала добрі стосунки з місцевими євреями. Як правило, втікачі переховувались у когось одного із братів протягом кількох тижнів, а потім переходили до іншого. В денний час вони перебували в господарських будівлях — клунях, хлівах або навіть криївках. У холодну пору, на ніч йшли в хату до господарів. Інколи, в дуже холодні дні, перебували в хаті, хоч це й було доволі небезпечно. Щоб не викликати підозри та з метою маскування, їсти втікачам у клуню чи в хлів носили у відрах. Коли селянам ставало відомо про заплановані облави, втікачі міняли місце перебування. Вже в наш час один із членів єврейської общини міста Корця, поцікавившись питанням у одного із тоді ще молодших представників цієї родини — Ковальчука Віталія Андрійовича, що спонукало їх рятувати євреїв, отримав відповідь: «Це ж були наші євреї. Ми їх вважали своїми, сільськими. Вони разом з нами виростили, серед наших дітей. Ділилися з нами цукерками, коли мали, грали в спільні ігри, тому ми їх підтримували...»¹¹⁹.

Показовим є й ставлення до євреїв у ті роки все того ж села і представників українського націоналістичного підпілля та бійців УПА. Так, очевидці розповідають про випадок, коли один із мешканців села Кобильня, що входив до одного із упівських загонів і був поранений, переховувався разом із євреями у садибі селянина Ковальчука Івана Олексійовича. Щоправда повстанець, зайшовши вночі до «клуні» і виявивши, що він тут не один, вранці все ж попередив господарів, що там ховаються і євреї. Гадаємо, що таких випадків можна навести значно більше, але це питання потребує окремого дослідження. Щодо участі місцевого українського населення у

¹¹⁹ Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни. Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2005. 69-70 с.

протиєврейських акціях мешканці даного села не пригадують. Натомість пригадують акти українсько-польського протистояння на даній території. Мешканці Кобильні, що тоді були ще підлітками, пригадують і зустрічі з євреями-втікачами на околиці лісу, коли ті попросили в них поїсти, переміщуючись до лісів Житомирщини¹²⁰.

У перші повоєнні роки відомим став факт врятування євреїв мешканцями с. Яруга, на основі якого, голова ЄАК С. Міхоелс хотів написати п'єсу. Невеличке подільське єврейське село Яруга, де протягом тривалого часу жили євреї і українці у мирі та злагоді, виручаючи один одного у важкі хвилини, де переплелись культури обох народів, показало приклад загального співчуття. Коли німецька влада спробувала знищити євреїв Яруги, українці декілька разів піднімалося на їх захист, наголошуючи, що ці люди такі самі трударі, як і вони. Завдяки українцям та через те, що ця зона з часом потрапила у зону окупації румунів, більшості євреям села вдалося вижити. Активну участь у рятуванні євреїв брав голова колгоспу, а за сумісництвом керівник районної поліції Федір Крижевський та староста села Іван Коров'янка. Завдяки їхнім діях, та діям усього села, яке переховувало єврейські сім'ї по домівкам були врятовані декілька сотень євреїв, хоча 56 осіб вберегти не вдалося. А вже після війни вдячні євреї, зібравши 300 підписів, добилися перегляду справи та визволення з радянських таборів І. Коров'янка, якого звинуватили у співпраці з фашистами. А у с. Джурин місцеві українці намагалися допомогти євреям, які підтримали їх у роки колективізації¹²¹.

Уродженка м. Красного (Тиврівського району) Г. Пахольчук згадувала, як її сім'я, яка сама жила у злиднях, ледь пережила голод 1930-х рр. у 1941 р. на печі переховувала дві єврейські сім'ї: працівника торгівлі Глікмана з дружиною та донькою та сім'ю перукаря Гройсмана (дружину Соню, доньку та сина). А коли одного дня до містечка пригнали багато євреїв з Румунії, селяни, вражені

¹²⁰ Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни. Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2005. 71 с.

¹²¹ Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом. З архівів ВУЧК– ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 3/4. 367-369 с.

жалюгідним станом останніх, самі попросили, щоб поліцаї розселили євреїв по сільських хатах, дали одяг та нагодували¹²².

Колишній мешканець с. Станіславчика, в'язень місцевого гетто Д. Юдчак у своїх спогадах про життя у період окупації наголошує, що він не пам'ятає ні одного випадку антисемітизму у селі з боку українського населення.¹²³

В окремих містечках Поділля єврейські ради, які були посередниками між окупантами та єврейським населенням, сприяли залученню євреїв до ремісництва. Знаходимо відомості про існування єврейських ремісничих артілей у Шепетівському, Ярмолинецькому гебітах (округах) генеральної округи «Волинь-Поділля». Послугами євреїв-шевців продовжували користуватися навіть тоді, коли ті були переведені до гетто. Так, у с. Великий Жванчик Кам'янецького гебіту окупати залишили в живих 36 майстрів-євреїв і організували навіть швейну майстерню¹²⁴.

Завдяки сприянню окремих партизанських командирів, які втекли в'язні становили більшість членів окремих загонів. Так, Микола Кошнчук («Крук») врятував сотні євреїв Камінь-Каширського та Маневицького районів Волинської області. У квітні 1943 р з 183 бійців його загону було врятовано 111 євреїв.

З метою об'єднання розрізаних підпільних груп, партизанських загонів та подальшого розгортання партизанської боротьби, координації воєнних операцій на початку грудня 1942 року на Волинь прибув загін батальйонного комісара А. П. Бринського, який об'єднав під своїм командуванням раніше направлені партизанські загоны І. Насекіна і Г. Кортухіна та місцеві партизанські загоны П. Х. Самчука, М. П. Коніщука, Ю. Собесяка, О. Філюка. Крім цього, в загін А. П. Бринського влились невеликі партизанські групи Петра Костіка, Івана Геча, Якова Павельчука, Шаферчука, Кузьми Ільюка та ряд інших. Партизанськими загонами з'єднання А.П.Бринського за період з 1

¹²² Пахольченко Г. Красне .Винницкая Иерусалимка. № 20. Октябрь. 1999. 5 с.

¹²³ Юдчак Д. В Станіславчике жили євреї. Подільський єврейський альманах. № 7. 2011. 59 с.

¹²⁴ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) . Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 85-86 с.

жовтня 1942 року по 1 січня 1944 року було підірвано 409 німецьких військових ешелонів, розбито 2 387 вагонів, підірвано 117 мостів, вбито понад 6 тисяч німецьких солдат та офіцерів, понад 14,3 тис. фашистів отримали поранення (рис.4.1.)¹²⁵.

У червні 1943 року на Волинь прибуло Чернігівське з'єднання партизанських загонів під командуванням О. Ф. Федорова, штаб якого дислокувався в с. Лобна Любешівського району. У складі з'єднання на Волині діяло 13 партизанських загонів, а саме: ім. Щорса, ім. Чапаєва, ім. Сталіна, ім. Ворошилова, ім. Кірова, ім. Калініна, ім. Суворова, ім. Котовського, ім. Хрущова, ім. Ванди Василевської, ім. Богуна, ім. Шевченка, ім. Боженка. Радіус дії з'єднання поширювався із сходу на захід до 400 км та із півночі на південь до 300 км.

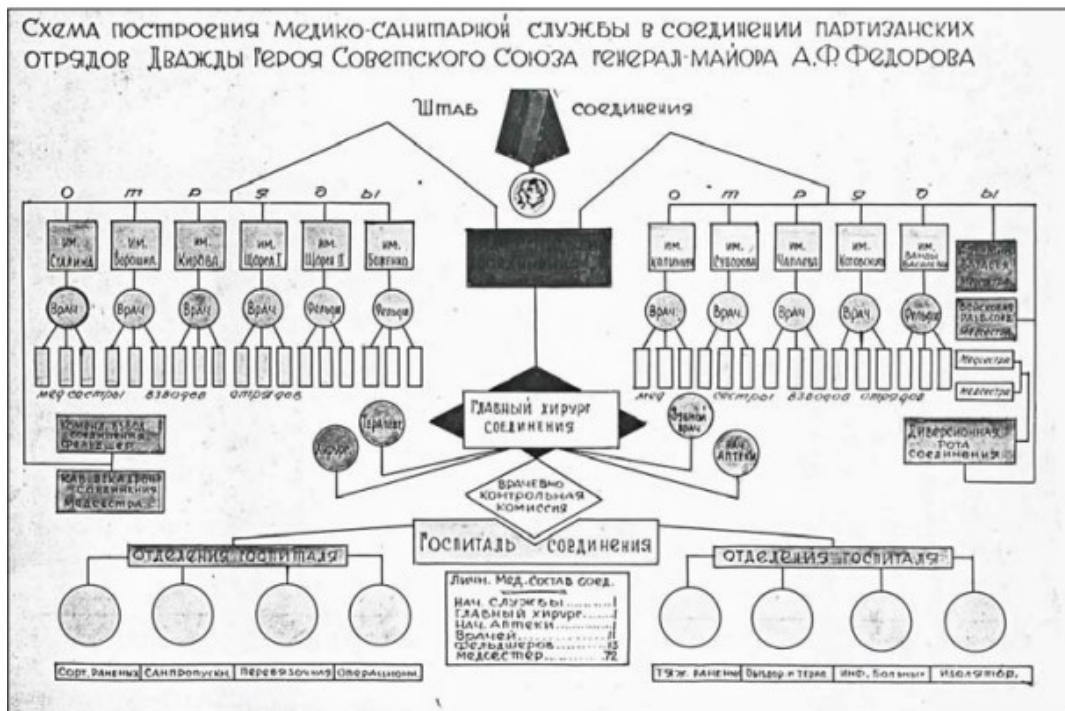

Рис.4.1. Схема побудови медично-санітарної служби в з'єднанні партизанських загонів двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора О. Ф. Федорова¹²⁶

¹²⁵ Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні. Архіви України. 2010. № 2(268). 68-69 с.

¹²⁶ Сухих А. Ю. Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. ун-т "Остроз. акад.". Острог, 2019. 367 с.

Відомі в літературі дані про євреїв (від 10 і більше осіб) у партизанських загонах і з'єднаннях, що діяли в Західній Україні і Волині, узагальнив колишній прославлений партизан Григорія Гозенблат («Гриша»). Ось ці відомості (згруповані нами відповідно до чисельності євреїв): Рівненське з'єднання - 400; С. Ковпака -209; А. Бринського та І Шитова - по 150; І. Конищука - 120; М. Місюри - 72; Волинське з'єднання - 55; М. Наумова -51; Д. Медведєва - 46; А. Сабурова, «За Батьківщину», ім. Ванди Василевської - але 30; «Смерть фашизму» - 23; ім. Котовського і С. Коічі по 16; Макса і Я. Мельника - по 15; А. Одуха - 12; В. Яремчука і ім. Костюшко - по 10. Всього в цих підрахунках фігурують 1 434 людини. Ще 194 людини (за польськими джерелами) називає Я.С. Хонігсман Яків Самійлович: в загонах і з'єднаннях Л. Кізя - 87; ім. Хрущова -81; ім. Кармалюка - 26. Ці цифри суттєво доповнюються архівними даними. Так, в Чернігівсько-Волинському з'єднанні А. Федорова боролася 314 партизан; А. Сабурова - 122 (на 92 особи більше, ніж вказує Г. Розенблат); в Житомирській партизанській дивізії ім. Н.А. Щорса - 64.

Загалом реакція людей, змушених спостерігати переслідування та фізичне знищення євреїв, була достатньо різноманітною. Це могло бути засудження, відверте неприйняття, байдужість або схвалення, навіть безпосередня участь. Але за критерієм конкретного прояву реакції свідків Голокосту, не євреїв, зазвичай умовно поділяють на три категорії:¹²⁷ – рятівники — ті, хто хоча б намагалися надати допомогу приреченим на смерть євреям; – колаборанти — ті, хто співпрацювали з нацистами в справі «остаточного вирішення єврейського питання», зокрема брали безпосередню участь в екзекуціях; – байстендерс — найчисленніша пасивна маса населення, яка спостерігала за цими подіями й нічого не робила.

Отже, нацистська політика геноциду євреїв містила не лише заходи щодо фізичного винищення жертв, а й міри щодо попередження надання їм допомоги місцевим населенням. Завданням влади було перетворити євреїв на соціальних

¹²⁷ Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. Сторінки історії. -2013. Вип. 35. С. 189–196.

ізгоїв, переховування яких становило для інших смертельну небезпеку. Але ми бачимо, що попри окупацію жертви геноциду чинили активний та пасивний опір. Демонстрація опору на індивідуальному та груповому рівнях, духовне протистояння, озброєна боротьба в партизанських загонах, частинах Радянської армії руйнує стереотип про пасивність євреїв перед окупантами. Такі умови дають підстави оцінювати порятунок євреїв не лише як акт милосердя, а й як героїзм.

ВИСНОВОК

На основі узагальнення викладеного матеріалу можна зробити наступні висновки.

1. З дослідженої теми нагромаджено певний історіографічний матеріал, різноманітний за формою та змістом. Слід зазначити, що його поява не відзначалася систематичністю. Деякий проміжок часу характеризується відсутністю інформацію через радянські заборони. Нова хвиля праць (насамперед статей) зумовлена процесами відродження і розбудови незалежної Української держави, що тривають донині. На окупованій території Радянського Союзу нацисти почали свій жахливий експеримент з фізичного, економічного, духовного геноциду мільйонів людей. Жертвами «остаточного вирішення» стали шість мільйонів євреїв Європи. Першими в цьому ряду - і за чисельністю (близько половини всіх жертв), і за хронологією знищення - стали радянські громадяни. До 22 червня 1941 року вони були найбільшою єврейською громадою Європи, нараховуючи 5 мільйонів чоловік. Майже 3 мільйони з них виявилися на окупованій території. Переважна більшість цих людей було знищено нацистами та їх пособниками. Голокост євреїв СРСР може бути зрозумілий тільки в контексті ретельно спланованої нацистами «тотальної війни», яку вони вели з перших днів нападу на СРСР. Її найважливішим постулатом було безжальне знищення всіх, хто був реальним або уявним ворогом рейху, надавав найменший опір чи непокору. В результаті цієї політики було знищено близько 7,5 мільйона радянських людей різних національностей, які опинилися в окупації.

2. Єврейське населення було особливою категорією жертв нацистів, що зазнала тотального переслідування і знищення. Нацистський окупаційний режим представляв потенційну загрозу для життя всього без винятку мирного населення. Однак саме євреї незалежно від віку, політичних поглядів і ступеня своєї протидії нацистам стали першими і поголовними жертвами нацистського свавілля. Їх знищення почалося відразу ж після окупації радянської території і не припинялося практично до кінця війни. Всі євреї СРСР були оголошені «політичними» і расовими противниками нацистського режиму, що підлягають повному знищенню. Радянські євреї стали також першими жертвами жахливого

плану винищення мільйонів мирних жителів однієї держави через расові, військові, економічні та інші причини.

3. Знищення євреїв-ремісників, єдиних фахівців в ряді областей, усунення євреїв-медиків та інших категорій населення, які століттями займали певну нішу в соціально-економічній сфері, катастрофічно позначилося як на економічному, так і на фізичному стані мільйонів людей на окупованій території. Як тільки були винищені євреї і частково цигани, маховик репресивно-карального апарату, в якому вагому роль займали ті, хто переслідував і знищував своїх сусідів-євреїв, обрушився вже проти інших мирних жителів.

4. На українсько-єврейські взаємини в роки Другої світової війни давні стереотипи та характер співжиття цих етносів у міжвоєнний період свій відбиток наклали лише частково. У конкретних ситуаціях німецької окупації поведінка українського населення Волині визначалася моральними засадами, людяністю, співчуттям до своїх євреїв. Тема дослідження і нині не втратила своєї наукової та практичної актуальності. Тому і надалі існує необхідність її ґрунтовної та об'єктивної розробки в загальному контексті вивчення процесу зародження, становлення й розвитку історичного дослідження Голокосту на території генерал-комісаріату «Волинь-Поділля».

Отже, Україна серед усіх республік колишнього СРСР зазнали найбільших втрат, небаченими були людські жертви та матеріальні збитки. З початком німецько-радянської війни євреї стали найбільш безправними жертвами окупантів. Серед інших народів вони опинилися в найскрутнішому становищі та зазнали найбільшої дискримінації. Як не оцінена трагедія українства, так само належно не оцінена і Катастрофа українського єврейства, яке, за вироком німецького нацизму на чолі з Адольфом Гітлером, мало бути повністю і негайно знищене. Нищення єврейства стало основою національної політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного, суспільного механізму.

Безумовно, вивчення полікультурної історії України неможливе без розгляду цієї сторінки історії. Дискримінація прав євреїв виявлялася у формі примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначень, сегрегації в гетто, обмеженні в продуктах харчування, пересуванні, забороні цивільних правовідносин (одружень) тощо. Такі заходи не лише перетворювали їх в об'єкт принижень, відводили найнижчий щабель у суспільстві, а й створювали ґрунт для знущання та переслідування.

Але форми фізичного опору проявилися як на індивідуальному рівні (напад на окупантів, нанесення шкоди їхньому життю та здоров'ю), так і в озброєних групах (організація повстань в гетто Сарн, Острозі, Дубровиці, Володимирці, Сосновому, їх реалізація в Тучинському та Мізоцькому гетто, участь у радянських партизанських загонах, українському підпіллі, польській сомообороні та чеських групах, частинах Радянської армії). В складі партизанських загонів євреї визволяли Рівненщину, а в Радянській армії боролися до капітуляції Німеччини. Демонстрація опору євреями має велике значення, а також розвінчує застарілий міф про нездатність захистити себе.

Важливим моральним уроком історії Голокосту є подвиг українців – Праведників народів світу, які з ризиком для власного життя та життя своїх рідних, дітей рятували євреїв від нацистського геноциду. Поступово Голокост стає складовою українського історичного дискурсу, в чому позитивну роль відіграла українська держава.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ

1. Альтман И. А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945 гг. Москва : Фонд «Ковчег». 2002. 543 с.
2. Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни. Друга світова війни і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2005. 220 с.
3. Арндт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва: Издательство «Европа». 2008. 424 с.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика. 2011. 455 с.
5. Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО). Літопис Хмельниччини: Краєзн. Збірник. 2004. С. 141-146.
6. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941–1944 гг. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2009. С. 401–411.
7. Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2005. С. 156-164
8. Винокурова Ф. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941-1944 гг.). Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. 2008. №2. 28 с.
9. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.): монографія / П. Я. Слободянюк та ін.; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Хмельниц. області, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Хмельниц. нац. ун-т. Кам'янець-Подільський: Медобори. 2007. 312 с.
10. Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху. Вінниця : Книга-Вега. 2003. 344 с.

11. Гика В. Історія Великої Вітчизняної війни в документах державного архіву області. Волинь у Другій світовій війні. 2005. 242 с.
12. Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні. Архіви України. 2010. № 2(268). С. 66-76
13. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. 2010. 752 с.
14. Головка М. .Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої Світової війни. 1939-1945 рр. Київ: Олан, 2004. 704 с.
15. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини». 2010. 98 с.
16. Гон М. Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали . Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 120 с.
17. Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918-1939 років. Україна модерна. 2002. №7. 103-118 с.
18. Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930-х років: латентна війна. Сучасність. 2003. № 9. 94 с.
19. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчіта організаційно-правові аспекти (1941-1944). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. 600 с.
20. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941-1944 рр.). УІЖ. 2010. № 1. 128-141 с.
21. Горин М. П. Табори, гетто і тюрми на окупованій території Поділля (1941–1944 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. № 7. 419–427 с.

22. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни, Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. 150 с.
23. Грицюк Г. Втрати населення Волині у 1941-1944 рр. Україна-Польща: важкі питання. Варшава: TYRSA, 2001. № 5. 270 с.
24. Делеган М. Еврейская община Закарпатья в первое десятилетие после его пребывания в составе Чехословакии (1919-1930). Запорожье, 2003. Выпуск 2. 268 с.
25. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с
26. Дерейко І. Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна» . Сторінки воєнної історії України. 2004. №8. 259-268 с.
27. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України. Київ: Державний комітет архівів України, 2000. 304 с.
28. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України. Київ: Державний комітет архівів України, 2000. 304 с.
29. Зек Б. Луцьк у роки німецької окупації (1941-1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк. 2016. 239 с.
30. Зиль В. Друга світова війна і доля єврейської національної меншини Волині. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2015. Вип. 2, ч. 4. 338 с.
31. Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941-1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Острозька академія». 2017. 242 с.
32. Івчик Н. С. Голокост у генерал-комісаріаті "Волинь-Поділля". Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. №(1). С. 234-238

33. Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні/ Ред.-упор. С.Я.Єлісаветський. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 423 с.
34. Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941-1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2018. 230 с.
35. Кількість Праведників світу на 01.01.2019 р. Яд Вашем. URL: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp> (дата звернення: 19.04.2020)
36. Кіндрат К. Геноцид євреїв в Україні і їх рятівництво. Вісті Рівненщини. 1996. 16 жовтня.
37. Клименко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941-1944 рр. Харків: Ранок НП, 2012. 275 с.
38. Ковба Ж. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та опір. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і літера, 2008. Вип. 2. С. 185.
39. Коган Л. Голокост на Житомирщині. Історія міст і сіл Великої Волині. Матеріали конференції Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир, 2002. 315 с.
40. Кондратюк К. Волинь і Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 рр.: соціально-економічний і культурно-освітній аспекти. Вісник Львівського університету. Спецвипуск. 2019. 339 с.
41. Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» 476 (до 70-річчя початку Другої світової війни). 2010. С. 308–315.
42. Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. початок ХХІ ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

43. Красилівщина в роки Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 540 с.
44. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941-1943 гг. Голокост і сучасність. 2008. № 1. 55 с.
45. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.
46. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.). Київ: ПП НВЦ «Профі». 2014. 564 с.
47. Курас Д. До питання про основи колоніальної політики Третього Райху на території України під час Другої світової війни. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості мета історичній пам'яті: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. 2015. 243 с.
48. Лапенко С. Гетто в Україні як засіб «розв'язання єврейського питання» під час Другої світової війни. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. 129-136 с.
49. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 368 с.
50. Левченко Ю. І. Особливості реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр.: історіографія. Сторінки історії : збірник наукових праць. 2014. № 38. 107-126 с.
51. Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. Луцьк: РВВ "Вежа" Волинь. Національний ун-ту ім. Лесі Українки. 2011. 477 с.
52. Лисенко О. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України. 151 с.

53. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941-1943 рр.. Архіви окупації. 1941-1944. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 810 с.
54. Макарчук С. Загальні принципи етнографічного районування України . Матеріали до української етнології. Збірник наукових прац. 2014. №13. С. 25–32.
55. Махаринець М. Є. Еволюція правового регулювання земельних відносин на Волині в 1939-1960-х роках: дис. док. філософії та док. наук. Національна академія внутрішніх справ. 2020. 244 с.
56. Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. Сторінки історії. 2013. Вип. 35. С. 189-196.
57. Медведовська, А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ - початку ХХІ ст.: . дисерт. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : спец. 07.00.01.Історія України; Міністерство освіти і науки України, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро: Видавництво і друкарня "Ліра", 2016. 239 с.
58. Мельнічук Л. Директивні розпорядження керівництва третього райху, рейхсміністерства східних окупованих територій та райхскомісаріату «Україна» щодо створення органів місцевого управління (1941-1944 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. 2013. № 1. 50-55 с.
59. Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941-1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.0. Рівне. 2014. 308 с.
60. Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941-1942 рр). Грані: наук. -теорет. і громад.-політ. альманах. 2013. № 7. 36-39 с.
61. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: ПрАТ Волинська обласна друкарня. 2011. 256 с.
62. Нагайко Т. Ю. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей. 2008. № 11. 148- 165 с.

63. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни. Тернопіль: «Підручники і посібники», 2006. 144 с.
64. Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
65. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого . Рівне: КП «Рівненський будинок науки і техніки». 2001. 315 с.
66. Пахольченко Г. Красне. Винницькая Иерусалимка. № 20. Октябрь. 1999. 5 с.
67. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія. Рівне: Азалія, 2005. 224 с.
68. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ: Інститут історії України. 2010. 150 с.
69. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні. Київ, 2007. 75 с.
70. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / Упоряд.: Байдич В. Г., Завальнюк О. М., Олійник Ю. В., Галатир В. В. та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
71. Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом. З архівів ВУЧК ГПУНКВДКГБ. 1998. № 3/4. 367-369 с.
72. Проблеми історії Голокосту. Випуск №4: „Ткума”. Дніпропетровськ. 2007. 203 с.
73. Радченко, Ірина Геннадіївна. Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939-1945): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2020. С. 307
74. Розенблат Е .С . Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Белоруссии (1941— 1944): Авторсф. днсс. канд. нет. наук. Минск, 1999
75. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А. Круглов. Київ: Ин-т иудаики, 2002. 486 с.

76. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2009. №19 (2). С. 116-128
77. Слободянюк М. Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту. Український історичний журнал. 2020. N 3. С. 66-79.
78. Слободянюк П. Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). 2011. С. 497-503.
79. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережній Україні. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. № 26. С. 260–272
80. Снайдер Т. Криваві землі. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
81. Спудка І. М., Турчина Л.В. Система адміністрування як засіб реалізації планів нацистів на окупованій території. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 49. С. 41-45.
82. Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок. 2015. С. 592
83. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 91- 111.
84. Сухих А. Ю. Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. ун-т "Остроз. акад.". Острог, 2019. С. 367
85. Тяглый М.И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941-1944). Культура народов Причерноморья. 2005. №66. С.65.
86. Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 січень 1943 рр.). Український історичний журнал. 2020. Число 3. С. 90-102.
87. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. Історіографічні дослідження в Україні. 2017. Вип. 27. 61–75 с.

88. Юдчак Д. В Станиславчике жили євреї. Подільський єврейський альманах. № 7. 2011. С. 59.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Назва геббіту	Склад	Прізвище комісара	Звання
Антонінський гебітскомісаріат:	Антонінський (площа - 600 км ² населення -38088 тис.), Базалійський (площа - 550 км ² , населення - 29649 тис. осіб), Красилівський (площа - 609 км ² , населення - 43468 тис. осіб).	Шерер	урядовий асистент
Барський гебітскомісаріат:	Барський район (площа - 439 км ² , населення - 31187 тис. осіб), Яришівський район (площа - 197 км ² , населення -11745 тис. осіб), Мурованокуриловецький(площа - 600 км ² , населення - 35602 тис. осіб), Новоушицький(площа - 500 км ² , населення - 32051 тис. осіб).	Штефен	
Брест-Литовський гебітскомісаріат	Брест-Литовський район (площа - 537 км ² , населення - 24915 тис.осіб), м.Брест-Литовськ (площа - 11 км ² , населення - 33563 тис. осіб), Домачевський район (площа - 640 км ² , населення - 30397 тис. осіб), Малоритський (площа - 1230 км ² , населення -30397 тис. осіб), Мотикалівський (площа - 543 км ² , населення - 27317 тис. осіб), Жабинський (площа - 636 км ² , населення - 27313 тис. осіб).	Райндль	штандан терфюрер
Володимиро-Волинський гебітскомісаріат:	Порицький (площа - 543 км, населення - 34102 тис. осіб), Устилугський (площа - 338 км ² , населення - 14648 тис. осіб), Вербський (площа - 644 км ² , населення - 29680 тис. осіб), м.Володимир-Волинський (населення - 8628 тис. осіб), Володимир-Волинський район(площа - 592 км ² , населення - 36305 тис. осіб).	Вестерхайд	урядовий радник
Дубненський гебітскомісаріат	Демидівський район (площа - 398 км ² , населення - 28265 тис. осіб), Дубненський(площа - 526 км ² , населення - 42555 тис. осіб), Козинський (площа - 366 км ² , населення - 24414 тис. осіб), Млинівський(площа - 364 км ² , населення - 23720 тис. осіб), Острозький (площа - 408 км ² , населення- 31929 тис. осіб), Радзивилівський (Червоноармійський) (площа - 404 км ² , населення - 25930 тис.осіб), Вербський-(площа - 659 км ² ,	Брокс	штандан терфюрер

	населення - 37694 тис. осіб).		
Дунаєвецький гебітскомісарі ат:	Дунаєвецький район (площа - 453 км ² , населення - 37175 тис. осіб), Миньковецький (площа- 369 км ² , населення - 26860 тис. осіб), Солобковецький (площа - 412 км ² , населення - 31236 тис. осіб), Віньковецький (площа - 658 км ² , населення - 5 5470 тис. осіб)	Еггерс	урядовий радник
Горохівський гебітскомісарі ат:	Берестецький район (площа- 417 км ² , населення - 28643 тис. осіб), Горохівський(площа - 499 км ² , населення - 33240 тис. осіб), Локачевський(площа - 468 км ² , населення - 29698 тис. осіб), Ожитецький(площа - 357 км ² , населення -18556 тис. осіб)	Франк	нахвістер
Ізяславський гебітскомісарі ат	Ляховецький район (площа - 564 км ² , населення - 33 824 тис. осіб), Плужнянський(площа- 609 км ² , населення - 37937 тис. осіб), Теофіпольський (площа - 522 км ² , населення - 35736 тис. осіб), Ізяславський(площа - 648 км ² , населення - 5236 тис. осіб)	Рекмен	урядовий радник
Кам'янець-Подільський гебітскомісарі ат:	Кам'янець- Подільський район (населення - 54460 тис. осіб), м. Кам'янець- Подільський (площа разом із районом 1032 км ² , населення - 15044тис. осіб), Орининський (площа - 415 км ² , населення - 33087 тис. осіб), Смотрицький (площа - 666 км ² , населення - 43607 тис. осіб), Староушицький (площа - 453 км ² , населення -27861 тис. осіб), Чемеровецький(площа - 505 км ² , населення - 38027 тис. осіб).	Райндль	
Камінь-Каширський гебітскомісарі ат:	Камінь-Каширський район (площа - 1555км ² , населення - 49395 тис. осіб), Любешівський (площа - 1200 км ² , населення- 37382), Морочинський(площа- 1306 км ² , населення - 35921 тис.осіб)	Міхаеліс	камфюрер
Кобринський гебітскомісарі ат	Антопільський район (площа - 699 км ² , населення - 31802 тис. осіб), Березо-Картузький район (площа - 1832 км ² , населення - 58550 тис. осіб), Дорогочинський (площа - 1082 км ² , населення - 28047 тис. осіб), Кобринський(площа- 1065 км ² , населення - 45182 тис. осіб)	Панцер	Урядовий асистент
Ковельський гебітскомісарі ат	Голобенський район (площа- 423 км ² , населення - 34825 тис. осіб), Ковельський район (площа- 592 км ² , населення - 29050 тис. осіб), м. Ковель (населення - 16233 тис. осіб), Маневицький район (площа - 703 км ² , населення - 29846 тис. осіб), Масевицький (площа - 577 км ² , населення - 34201 тис. осіб), Ратнівський-(площа - 444 км ² , населення - 39214 тис. осіб), Заболотнівський (площа - 754 км ² , населення - 30942 тис. осіб), Седли-щівський (площа - 507	Кемпф	урядовий радник

	км2, населення - 31243 тис. осіб), Гурійський (площа - 651 км2, населення - 35783 тис. осіб).		
Костопільський гебітскомісаріат	: Березнівський район (площа - 898 км2, населення - 42836 тис. осіб, Деражненський район (площа - 655 км2, населення - 35003 тис. осіб), Костопільський (площа - 553 км2, населення - 31468 тис. осіб), Людвипольський (площа - 898 км2, населення - 39592 тис. осіб), Степанський (площа - 530 км2, населення - 26497 тис. осіб).	Лоснерт	камфюрер
Кременецький гебітскомісаріат:	. Катринбурзький район (площа - 337 км2, населення - 36693 тис. осіб), Лановецький район (площа - 544 км2, населення - 38255 тис. осіб), Шумський (площа- 551 км2, населення - 36404 тис. осіб), Вишнівчицький (площа - 411 км2, населення - 35718 тис. осіб), Почаївський (площа - 444 км2, населення - 36404 тис. осіб).	Мюллер	урядовий радник
Летичівський гебітскомісаріат:	Деражнянський район (площа - 432 км2, населення - 31197 тис. осіб), Летичівський (площа - 533км2, населення - 28829 тис. осіб), Меджибізький (площа- 540 км2, населення - 29585 тис. осіб), Вовковинецький (площа - 420 км2, населення - 21741 тис. осіб).	Гаммер	урядовий радник
Луцький гебітскомісаріат:	Ківерцівський район (площа - 727,17 км2, населення - 31916 тис. осіб), Колківський(площа - 1211,78 км2, населення- 53127 тис. осіб), Луцький (площа - 481 км2, населення - 28562 тис. осіб), м.Луцьк (площа - 18 км2, населення - 16495 тис. осіб), Олицький (площа - 248,73 км2, населення - 16553 тис. осіб), Піддубцівський (площа - 338 км2, населення - 18319 тис. осіб), Рожищенський (площа - 777 км2, населення - 40161 тис. осіб), Женкевечівський (площа - 317 км2, населення - 21194 тис. осіб), Тор-257 чинський (площа - 290 км2, населення - 18336 тис. осіб), Уманський (площа - 472,31 км2, населення - 8310 тис. осіб)	Лінднер	Штандартфюрер
Любомльський гебітскомісаріат	Головнинський район (площа - 796 км2, населення - 32549 тис. осіб, Любомльський (площа- 437 км2, населення - 29890 тис. осіб), Шацький (площа - 623 км2, населення - 20303 тис. осіб).18.Пінський гебітскомісаріат: Янівський район (площа - 1250 км2, населення - 56501 тис. осіб), Лунінецький (площа - 1384 км2, населення - 47083 тис. осіб), м.Пінськ (площа - 23 км2, населення- 12029 тис. осіб), Пінський район (площа - 1079 км2, населення - 40883 тис. осіб).19.Проскурівський гебітскомісаріат: Фельштинський район (площа - 340 км2, населення - 24789 тис. осіб), м. Проскурів (населення- 24789 тис. осіб),	Уде	камфюрер

	Проскурівський район (площа району разом із містом - 625 км ² , населення - 36042 тис. осіб), Чорноострівський(площа- 512 км ² , населення - 41714 тис. осіб), Волочиський (площа - 633 км ² , населення - 44942 тис. осіб).		
Рівненський гебітскомісаріат	згідно з розпорядженням генерал-комісара від 01.01.1942р. Рівненський та Здолбунівський гебітскомісаріати об'єднувалися в один - Рівненський) у складі наступних районів: Олександрійський район (площа - 368 км ² , населення - 19956 тис. осіб), Гощанський(площа - 459 км ² , населення - 40574 тис. осіб), Клеванський (площа - 222 км ² , населення - 20867 тис. осіб), Корецький (площа - 284 км ² , населення - 24407 тис. осіб), Межеріченський (площа - 423 км ² , населення - 30565 тис. осіб), Мі-зоцький (площа - 416 км ² , населення - 33506 тис. осіб), Острозький (площа - 630 км ² , населення - 51890 тис. осіб), Рівненська міська управа (площа - 526 км ² , населення - 17531 тис. осіб), Рівненський район (площа разом із міською управою 526 км ² , населення - 42333 тис. осіб), Здолбунівська міська управа (площа - 11 км ² , населення - 7650 тис. осіб), Здолбунівський (площа- 252 км ² , населення - 20389 тис. осіб), Тучинський (площа - 383 км ² , населення - 24381 тис. осіб).	Беєр	
Сарненський гебітскомісаріат	Домбровицький район (площа - 553 км ² , населення - 31399 тис. осіб), Клесівський (площа -258 864 км ² , населення - 18379 тис. осіб), Рафалівський (площа - 1016 км ² , населення - 31876 тис. осіб), Рокитнянський (площа - 997 км ² , населення - 22111 тис. осіб), Сарненський (площа - 989 км ² , населення- 41409 тис. осіб), Володимерецький (площа - 1015 км ² , населення- 41046 тис. осіб).	Гуала	урядовий асистент
Старокостянтинівський гебітскомісаріат	Грицівський район (площа - 650км ² , населення - 33077 тис. осіб), Остропільський (площа - 511 км ² , населення - 27580 тис. осіб), Старосинявський (площа - 482 км ² , населення - 27940 тис. осіб), Старокостянтинівський (площа - 687 км ² , населення - 43199 тис. осіб)	Шпроєдер	урядовий радник
Столинський гебітскомісаріат	Березненський район (площа - 1040 км ² , населення - 11660), Давидгородоцький (площа - 2080 км ² , населення - 37032 тис. осіб), Столинський (площа - 1976 км ² , населення - 54996 тис. осіб), Висоцький (площа - 1431 км ² , населення - 32641 тис. осіб)	Джимбовський	Штандантерфюрер
Шепетівський гебітскомісаріат	Берездівський (площа - 491 км ² , населення - 31197 тис. осіб), Полонський (площа - 760 км ² , населення - 46053 тис. осіб), Шепетівський	Ворбс	урядовий асистент

	(площа - 720 км ² , населення - 42135 тис. осіб), Славутський (площа - 847 км ² , населення-50865).		
Ярмолинецький гебітскомісарі ат:	Городоцький район (площа - 410 км ² , населення - 32647 тис. осіб), Михалпільський (площа - 350 км ² , населення - 22956 тис. осіб), Сатанівський (площа - 435 км ² , населення - 29602 тис. осіб); Ярмолинецький (площа- 410 км ² , населення - 32647 тис.осіб)	Мартес	Камфюр ер

Перелік гебітів, які діяли в генеральній окрузі «Волинь - Поділля» та їх керівників Джерело :[63]

ДОДАТОК Б

Повстання в гетто на окупованій території СРСР, включаючи Україну
 Джерело: [76]

